

A FRANCZIA KULTÚRHARCZ.

A francia parlament július havában megszavazta az állam és egyház elválasztását kimondó törvényjavaslatot. Valóra váltott evvel egy követelést, a mely a harmadik köztársaság fennállása óta állandó követelése volt minden haladó és demokratikus szellemű politikusnak, a mely a vallásnak magánügygyé nyilvánítása, a vallási költségvetés megszüntetése és közpénzeknek vallási célokra való nem fordíthatása ezimén ott szerepel a német szociáldemokrata párt erfurti programjában és így érintkező pontja a radikális polgári és szociálista törekvéseknek; de egyúttal betetőzése, logikus következménye egy évszázados fejlődési iránynak, a mely az államfogalomnak a vallási koncepcziók, a politikai életnek az egyházi szempontok alól való tökéletes és gyökeres fölszabadítását, a társadalomnak égi alapokról földiekre való állítását tűzte ki végső céljául. A hívó, vallásos, keresztény, deista állam után megjelenik a mai gondolkodásnak megfelelő: *agnosztikus állam* és benne és vele minden valószínűség szerint előttünk áll — legalább e részben — a jövő társadalom állama. »A francia nép elismeri a legfőbb Lény létezését és a lélek halhatatlanságát« e szavakkal kezdődött a Conventionnak egy Robespierre ajánlatára elfogadott határozata. »A köztársaság biztosítja a lelkiismereti szabadságot ... és nem ismer el egyetlen vallást sem«, ezen elvi kijelentések állanak az új törvény első és második szakaszában: amaz a kanti: isten létén, a lélek halhatatlanságán, az akarat szabadságán nyugvó erkölcstannak, emez a spenceri unknowable-nek a törvényhozás intézkedéseiben való megtestesülése. Ily módon evvel a törvénynyel a francia törvényhozás a legelőrehaladottabb, tudományos filozófia álláspontjára helyezkedett, de

egyúttal új és igen érdekes fejlődési lehetőségek útját nyitotta meg a római egyház és a francia demokrácia számára.

Egy nagy katolikus nép először szakad el nyíltan, az állandóság és véglegesség minden jelével az egyháztól. »C'est l'apostasie de la France« mondta egy kiváló katolikus szónok és az egyház először lesz azon helyzetben, hogy megmutassa a világnak, vajjon van-e önmagában elég ereje elmaradt és tudománytalan világfelfogásának és a jutalmazás elvén nyugvó etikai rendszerének olyan országban való fönntartására, amelyben eddig a politikai és gazdasági hatalom védte tanait. A tudományos és vallási világnézet most fog először félig-meddig egyenlő feltételek mellett hozzáláthatni a nép meghódításához.

De a francia demokrácia előtt is a fejlődés ezen gátjának elhárításával sok új perspektíva nyílik meg. A kapitalista uralom két legerősebb oszlopa: egyház és hadsereg közül, ime az egyiket súlyos csapás érte: a harc minden ereje most a második ellen fog szükségképpen központosulni. A polgári és szociálista törekvések ezen közös pontjának megvalósulásával meg fog lazulni a proletariátus és az uralkodó burzsoázia között lévő kapocs, az úr, mely elválasztja őket, nagyobbá válik és így minden valószínűség szerint az osztályharc kiélesedése lesz az antiklerikális politika ezen betetőzésének következménye. A közös ellenség legyőzése után egymás ellen fordulnak majd a harcoló felek. De nemcsak nagyobbá lesz a proletariátus és burzsoázia közötti úr, hanem láthatóbbá is. »*La bourgeoisie liberale entretenait le cléricalisme comme un meridiant entretient la plaie qui le fait vivre*«. * A francia polgári parlament 30 év óta az antiklerikális politika hangoztatásával terelte el a figyelmet a munkásság igazi érdekeiről, (mint a hogy a magyar nemesi parlament a nemzeti szempontok előtérbe tolásával tett és tesz lehetlenné minden burzsoá politikát — mert mi még csak itt vagyunk). A francia törvényhozás most végzett evvel a kérdéssel; a további megoldás társadalmi és kulturális munka és most szükségképpen előrenyomulnak majd a szociális kérdések: nagy küzdelmeknek és mély átalakulásoknak lesz színhelye a közeljövőben Franciaország.

Hogy a viszonyok érettek lettek ilyen nagy reformra, annak a gazdasági és politikai változások mellett megvannak az ideologikus, filozófiai okai. A kinyilatkoztatáson felépülő

* Jules Desirée: Mouvement Socialiste No. 107. Enquête sur l'anticléricalisme et socialisme.

teokratikus római egyház ideológiája majd minden ponton ellentétben van a tudományos kutatás eredményeire támaszkodó demokratikus társadalom ideológiájával és e kettő ellentéteségének, összeférhetlenségének öntudatra hozása volt a szabadgondolkodók legfontosabb feladata. Így eddig az ő munkásságuk is antiklerikális volt; húsz év óta a szabadgondolkodók harczy kiáltása ez volt: »Le a csuhával«; most itt is változás fog bekövetkezni. A szabadgondolkodók a rombolás után eljutottak oda, a hol építeniök kell: egyesületeik és az új törvény alkotta vallási egyesületek körülbelül egyenlő feltételek mellett vehetik fel a harczot, azok az ész, ezek a dogma nevében. Ezt a feladatot tűzi ki a szabadgondolkodók franciaországi egyesülete a most Parisban ülésző nemzetközi kongresszus elé: vizsgálja meg azon eszközöket, a melyekkel meg lehet teremteni a szabadgondolkodás lerombolhatatlan alapját: a nép tökéletes tudományos nevelését, minden ízében észszerű és emberies egyéni és társadalmi erkölestan elterjesztését, a békeszeretetet és a hatékony szolidaritást minden szabadgondolkodó között, akár milyen fajhoz vagy nemzethez tartozzék is.* Mivel pedig a mai társadalomban csak egyetlen osztály van, a melynek a tudomány feltétlen szabadsága érdekeit nem sérti, egyetlen, a mely mint maga a tudomány, forradalmi: a proletariátus, előrelátható, hogy az a ma még nem egészen kialakult kutatási módszer, világfelfogás és emberszemlélet, a melyet szabadgondolkodásnak neveznek, fejlődésével a proletariátus fejlődéséhez van és lesz kötve és hogy a szabadgondolkodás lesz — bármit mondanak is erre nézve a német szoczialisták,** a kik egy értelmi szempontból fejletlenebb munkásság szükségleteihez mérik elméleteiket és így szükségképen elmaradottabbak a francziáknál — a proletariátus uralkodó ideológiája.

Látnivaló, hogy az érdekes kérdéseknek egész tömege kapcsolatos evvel a ténynyel és mivel a forradalom óta Franciaország az emberiségnek társadalmi és politikai kísérleti telepe, mindenképen hasznosnak, sőt szükségesnek látszik megismernedni a fejlődés ezen mozzanatával, az azt előidéző és meghatározó okokkal, valamint a további evoluczió már ma jelentkező tüneteivel.

* H. Amoretti: La libre pensée. *l'Humanité* 14 aout 1905.

** Lásd különösen Bebel, Vollmar, Goehre nyilatkozatait a *Mouvement Socialiste* 107, 111, 113. számaiban. 1902-1903.

I.

Volt idő, a mikor az emberiség szellemi törekvéseinek egyetlen tárgya, középpontja a theológia volt, mikor rajta kívül nem volt tudomány, minden tudomány a theológiát szolgálta, belőle indult ki és beléje torkollott és e tudomány képviselője, a pap: orvos és jogász, tanító és politikus volt egy személyben. Az újkor küszöbén álló nagyszavú *kürtöt* Bacon fújta meg a lázadás riadóját ezen állapotok ellen és a tudományok történetében azóta állandó rovat jegyzi fel mindig új és új tudományoknak elszakadását, saját lábukra állását; a fejlődés itt olyan gyors volt, hogy Bacon szózata után alig kétszáz esztendővel az annyira óvatos és mérsékelt Kant már nyíltan hirdette, hogy a theológiának nincsen helye a tudományok sorában.

Az elmélet világában lefolyó ezen forradalom képmása és előhirdetője volt annak, a mely a gyakorlat világában sokkal lassúbb menetben és sokkal hevesebb megrázkódások árán ugyan, de mégis elkövetkezik; a politika és theológia elméletben már régen elvált, az állam és egyház gyökeresen csak most készül Franciaországban. A világi és egyházi hatalom kezdetben egy és csak lassanként válnak el egymástól. A vallási érdek az állam élet minden megnyilatkozására irányító hatással van, az államok belső életét ép úgy szabályozza, mint külső, egymáshoz való viszonyukat. Dogmatikus jelszavak vezeték évszázadon keresztül a külső politikát, vallási szempontok szerint csoportosulnak a népek és kötnek egymással szövetségeket és noha egyes elszigetelt kísérletek történtek erre nézve előbb is, csak Richelieu politikája óta tűnt el ez a szempont a történelemből, így a külső politika volt az első, a mely világivá lett, a mely szekularizálódott.

Nehezebb és hosszadalmasabb volt az államok belső politikájának szekularizációja, mivel az egyházi szempontok, mint a felkúszó folyondár, át és átfönték az állami életnek legellentétebb megnyilatkozásait és mivel az egyháznak az államéletben való ezen szereplése sokáig nem reakzionárius, hanem haladó szellemű ténykedés volt.* A római birodalom bukásától a

* E fejtegetések első sorban a katolikus egyház franciaországi történetére vonatkoznak. De természetszerűleg alkalmazhatók jórésztben más országok egyházaira is, az egyház nemzetközi és nemzetfölötti mivoltánál fogva.

keresztes hadjáratokig az egyház a haladás elvének volt képviselője; az államélet nagyon fontos ágainak: a közoktatásnak és közjótékonságnak nem volt más szerve, mint az egyház, és a népvándorlástól Európába sodort barbár népek között ő volt a művelődésnek egyetlen képviselője. Mint ilyen fontos tevékenységek végzője, csakhamar nagy vagyonra tett szert, politikai hatalom és osztály gyanánt szervezkedett és iparkodott az államot saját céljaira felhasználni, érdekeinek megfelelően átalakítani. Mint politikai hatalom csakhamar felkeltette a királyi hatalom féltékenységét és e két hatalomnak egymással való küzködése tölti ki az egyház középkori történelmének javarészét. Egyrészt, hogy szövetségesre tegyen szert, másrészt mivel az egyházból sohasem halt ki teljesen demokratikus és kommunisztikus eredetének tudata, történetének ezen pontján: a nép felé fordult. A közjótékonság és tanítás révén már is nagy hatalma volt rajta; azonfelül teremtett számos önkormányzati testületet, a világi hatalmat függőben tartotta az egyházitól, gyakorolta a fejedelmekkel szemben a kiátkozás és trónfosztás jogát; mindez saját hatalmának erősítésére is szolgált, de egyúttal enyhítette a világi uralomnak a népre gyakorolt nyomását is, sőt, a mint Lecky* írja, »a rabszolgaságtól a jobbágysághoz, a jobbágyságtól a szabadsághoz átvezető útnál az egyház volt a sikernek legserényebb, legfáradhatatlanabb és leghathatósabb előidézője«. De az egész államnak is igen fontos szolgálatokat teljesít; olyan korban és népnél, mikor a jogrendnek más biztosítója, mint a félelem — minden hatalomnak ez ősrégi szövetségese — nincs, túlvilági büntetések szankciójával védi a jogrendet és annak alapját, a tulajdonviszonyokat. Lehetővé teszi a tulajdon megóvását avval, hogy feljegyzi a születéseket, halálozásokat, házasságokéit; Istentől származónak tünteti fel a hatalmat és a hatóság iránt való engedelmisséget vallási parancsolatnak minősíti; magára vállalja a tanítást és a szegények eltartását és evvel, valamint az elégedetlenségnek, az igazságtalanságok kiegyenlítésének a túlvilágra való elodázásával, a túlvilági jutalmazás reményével való elfojtásával elejét veszi annak, hogy a pauperek lerombolják a társadalmi rendet. Ilyen fontos szolgálatok fejében azután természetesen hálás is iránta az állam. Nagy ingatlan vagyont és az állami jövedelmekből, adókból (tized stb.) részt juttat

* Lecky: Geschichte des Geistes der Aufklärung in Europa. Deutsch, von J. H. Ritter. Leipzig, Dürr. 363. lap.

neki; nem engedélyez más vallást a katolikuson kívül, kötelességének ismeri el az eretnekek üldözését, megvédelmezi a vallási szabályokat, elismeri a szerzetesi fogadalmakat és nem tűri megszegésüket, végrehajtja az egyházi bíróságok ítéleteit, nem ad hivatalt olyan embernek, a ki más vallási elveket vall, felmenti a papokat az adófizetés, katonáskodás, törvényszék előtt való megjelenés alól, védi az egyház megszentelte helyeket, ingóságokat, a papi öltözetet és külön büntetésben részesíti a papi személyek megsértőit.

Két politikai hatalom, mely ily sokat köszönhet egymásnak, de a mely annyira függ is egymástól, béke idején küzd egymással, de beszünteti e határvillongásokat, mihelyt valamely — érdekeik közösségénél fogva — szükségképen közös ellenség jelentkezik. Ilyen közös ellenség — bármennyire paradoxnak lássék is — a *pápaság* és a megszülemlő *burzsoázia*. A pápaság, mint egyetemes világi hatalom, szükségképen összeütközésbe került a többi világi hatalmakkal, annál is inkább, mert isteni eredeténél fogva valamennyi fölött jogokat követelt magának. Ezen összeütközésekben természetsszerűleg fel akarta használni azon nagy gazdasági, politikai és erkölcsi hatalmat, a melyet az egyes országok papsága a pápaság erkölcsi és szellemi támogatása alapján is szerzett. Ezért valahányszor a pápai hatalom összeütközött valamely ország politikai hatalmával, mindig az illető ország papságát játszotta ki a világi hatalom ellen. Azon érdekek, a melyekért a pápaság gyakorta küzdött, sokszor egyáltalán nem voltak az illető ország papságának is érdekei és így nem egyszer megtörtént, hogy a papságnak, ha a világi hatalom erősebb volt, mint a pápai, szenvednie kellett idegen, pápai érdekekért. Ilyen módon támadt ellentét a pápaság és a különböző nemzeti egyházak között, a melyek igen gyakran a világi hatalommal szövetkeztek saját legfőbb egyházi hatásuk ellen. Ezen fejlődési sornak megnyilatkozása az a négy pontban foglalt nyilatkozat, a melyet a francia papság 1682-ben kiadott és a melyben a gallikán egyháznak, de a francia királyságnak szabadságai és kiváltságai a pápai hatalommal szemben hathatós védelemre találnak. Ezek szerint a királyi hatalom közvetlenül Istentől való és így nem függ sem a pápától, sem a néptől; a pápának nincs joga sem hűségi eskü alól feloldani az alattvalókat, sem trónjuktól megfosztani az uralkodókat; ha valamely alattvaló felkel királya ellen, halálos bünt követ el. A nemzetnek csak az a kötelessége, hogy engedelmeskedjék, és ez alól semmi

fel nem oldja. Ha az uralkodók, mondja Bossuet, farkasok, a keresztényeknek az a kötelességük, hogy bárányok legyenek. Viszont a pápaság hatalmát korlátozzák azon nyilatkozatok, a melyek a francia egyház régi szabadságait fenntartják és kimondják, hogy a szentszék határozatai csak valamennyi nemzeti egyház hozzájárulása után nyernek kötelező erőt. Az abszolút monarchiának, a *Roi Très Chrétien*-nek és a nemzeti egyháznak a pápaság ellen kötött szövetségének okmánya ez a négy pont. De benne van már azon ellentét öntudata is, a melyben az egyház a feltörekvő új osztálylyal, a burzsoáziával állott, a melynek theoretikusai e nyilatkozat keletkezése idejében már lerakták és kifejtették az új államforma: a parlamenti, alkotmányos monarchia elvi alapjait.

A nemzeti egyház és burzsoázia ellentéte — a mint Kautsky élelméjű fejtegetéseiben* kimutatta — keletkezése idején gazdasági természetű volt. A papság földbirtok és arany- ezüst tárgyak képében rengeteg tőkét tett mozdulatlaná, kapcsolta ki a forgalom folyamatából és ez abban szegénytökéjű korban óriási akadálya volt a burzsoázia emelkedésének. Másrészt gátolta a polgárságot abban, hogy kellő számú munkaerőhöz jusson; a polgárságnak az volt az érdeke, hogy a munkásnak, ha nem akar éhen halni, ne legyen más menekvése mint bárminő feltételek mellett a burzsoá műhelyében dolgozni; ezt lehetetlenné tette az egyház az alamizsnálkodással és a szegények egy nagy részének eltartásával. Minden tál étel, a melyet a kolostor kapujában vagy a püspöki udvarban kiosztottak, olcsó munkaerőtől fosztotta meg a kezdet kezdetén lévő ipart. De gátolta az egyház abban is a polgárságot, hogy e munkaerőket kellőképen kihasználhassa. A középkori életnek a legtöbb történetíró állítása szerint bizonyos vidám, jókedvű szint adott az a rengeteg ünnepnap, a melyet az egyház egyrészt a saját jószántából rendelt el, de másrészt elfogadott azon népektől, melyek a katolikus hitre tértek. Mindezekben a napokon pedig a munka szünetelt és mivel az egyház kánoni vagy hatalmi okokból nem akarta az ünnepnapok számát csökkenteni, egy újabb ok állott elő, a mely ellentétbe hozta a burzsoáziával. Növelte ezen ellentétet az is, hogy nem ugyan a világi papság, hanem a szerzetesek mind nagyobb mértékben adták magukat iparra és kereskedelemre és így olyan versenybe

* K. Kautsky: La bourgeoisie et l'Église. Le Mouvement Socialiste 1902. dec.

kényszerítették bele sok helyen a polgárságot, a melyben — tekintve a szerzetesek kiváltságos helyzetét — nem tudott győzelmesen megállni. A gazdasági okok hatását súlyosbították politikaiak és szellemiek. Mikor a modern polgárság hatékonyabb fejlődésnek indul, az egyház már elérte hatalmának tetőpontját; az ő érdeke ekkor már nem a haladás volt, hanem a társadalmi fejlődés megakasztása, mivel pedig ez lehetetlen volt, csakhamar elkövetkezett azon időpont, mikor az egyház eszményét már nem a jövőben, hanem a múltban kereste. »Denn freilich als wir alles galten, Das war die schöne, goldene Zeit« (Faust). A polgári rendnek ellenben a társadalmi fejlődés lehető meggyorsítása volt érdeke; csak a jövőtől várhatta eszményei megvalósulását, hatalmának teljességét. Azonban a burzsoázia érvényesülésének nemcsak az egyház volt akadálya, hanem még inkább a feudális intézményeken nyugvó királyság is, a mely mint láttuk volt, szövetséget kötött ellene az egyházzal. Az egyház, a melynek hatalmát a reformáció amúgy is erősen megrendítette, a XVI-ik századtól kezdve előbb ösztönszerűen, majd öntudatosan érezte, hogy egymagában nem tudja megővni régi hatalmát, csatlakozott azon hatalomhoz, a melynek érdekei leginkább összhangban voltak saját érdekeivel, tehát mindig azon hatalomhoz, a melyik saját korában a leginkább haladásellenes álláspontot képviselte; ezért lett az egyház a XVI-ik századtól kezdve a testi és lelki elnyomásnak eszköze, minden reakcionárius pártnak természetes fegyvertársa. A polgárság, a mely a hűbéri rendszert, az abszolút monarchiát támadta, mindig szemben találta magával a papságot, mint a burzsoázia ellenségének barátját. Ezen politikai okokhoz járultak azután a szellemiek. A polgárság, a mely a társadalom gazdasági fejlődésében egy új és hatalmas erőnek: a kapitalizmusnak volt képviselője, új jogot, politikát, bölcsészetet, erkölcsöt, szóval ideológiát is hozott magával, a mely épen annyira különbözött a hűbéri társadalomnak az egyház kifejlesztette és kebelén nagyranőtt ideológiájától, mint maga a hűbéri termelés alapjain nyugvó társadalom a kapitalisztikus oszlopokon nyugvótól. Szent Tamás a *civitas Dei* theoretikusa és John Locke, a ki Marx szerint olyan következetesen képviselte minden téren a modern burzsoá öntudatot, hogy a polgári észben vélte feltalálni az átlagos emberi eszt: a szellemi történetnek e két kiváló alakja megérezkíti, emberben megtestesülve mutat rá arra az ellentétre, a mely az egyházi és polgári társadalom között előállott.

Ha így fejlődése első idejében áthidalhatatlannak látszik is a nemzeti egyházak és a burzsoázia között lévő érdek és eszméleti ellentét, ha ezen ellentét a XVII. és XVIII-ik század folyamán még erősebben domborodik is ki, van az egyház politikai és társadalmi helyzetében egy archimedesi pont, a melyből majd ki lehet forgatni és visszájára változtatni ezt az ellenséges viszonyt. Ez a pont pedig a nemzeti egyháznak az uralkodó osztálylyal, az államként szervezett feudális osztályokkal való szövetsége. Ha meggyőződése ellenére is, ha kénytelen-kelletlen is, de ki fog békülni az egyház a burzsoáziával, mihelyt elnyeri a hatalmat, mihelyt hatalomba jutván megtagadja forradalmi hagyományait és konzervatívva válik, és mihelyt előáll egy másik öntudatos osztály, a melynek érdekei még inkább ellentétesek az egyház politikai és gazdasági érdekeivel, mihelyt megjelen a modern világ nagy forradalmi ereje: a proletariátus.

A nemzeti egyházaknak ezen simulékonyasága, saját érdekeiknek túlságos védelme, a mely, a mint láttuk a pápaság számára nem egyszer megbízhatatlanná tette őket, vezetett be és juttatott túlsúlyra az egyház újkori történelmében egy olyan szervet, a mely tisztán és minden utógondolat nélkül a pápaság világuralmi törekvéseinek eszköze: a szerzetesrendeket. A szerzetesség a pápaság harczai organizációja, a mely az abszolút theokratikus uralomnak megalkuvás nélküli hirdetője és katonája volt, a mely mindig idegen érdekeket szolgált a nemzeti államban, a mely minden osztályt ellenségének tekintett, ha az nem szolgált feltétlenül a pápaság érdekeit. Ezért látjuk, hogy míg a nemzeti egyházzal és annak képviselőivel békességben, sőt szövetségben él a feudális állam, a szerzetesrendek megrendszabályozása, megszüntetése, kolostorok bezárása már az *ancien régime* alatt is igen gyakori jelenség. Már pedig a XVI-ik század óta a szerzetesrendeknek, különösen a jezsuitáknak szelleme hatalmasodik el az egyetemes Egyházban. A dominikánus-szerzet megalapítójának, szent Domonkosnak legendája beszél el, hogy mielőtt a szent megszületett, anyja azt az álmot látta, hogy egy szájában fáklyát hordó kutya bújt ki méhéből, a mely a fáklya tüzével lángba borította az egész világot; ha nem is a világon, de mindjobban eláradt a szerzetes szellem fáklyájának ez a tüze az egyházban, és az egyes nemzeti egyházak közül épen a francia egyház telt el különösen a XIX-ik század folyamán evvel a szellemmel. A burzsoázia és nemzeti egyházak között ellentétet teremtő okok megvoltak a szerzetesek és a burzsoázia

között is, de megszorodtak evvel a leghatalmasabbal: hogy a szerzetesrendek egy idegen és ellenséges elveken nyugvó hatalom képviselői gyanánt kibékíthetetlen ellenfelei lesznek minden, nem a pápaság fensőbbiségét elismerő uralomnak, és hogy bámulatos szervezettségükkel, erőik középpontosításával és nagy szellemi kvalitásaikkal elhódítják a nemzeti egyházakat, most még ellenségeit, de nemsokára lehető szövetségeseit és támaszát a polgárság uralmának. Itt van a forradalom óta folytatott egész francia egyházpolitikának kulcsa, itt ama elvi szempontból érthetetlen, de gazdasági és politikai szempontból fölöttébb világos kétkulacsos eljárásnak titka, hogy a világi papságot védte és segítette az az állam, a mely a szerzeteseket üldözte, hogy például a Waldeck Rousseau-féle egyházpolitika jobb kezével elkobozta a szerzetesek javait, baljával pedig milliókat juttatott a világi papságnak.

Ilyen volt nagyjából a francia papságnak a többi társadalmi osztályokhoz való viszonya a forradalom előestéjén. A néppel nem állott semmiféle politikai viszonyban: kielégítette a nép vallási szükségleteit, iparkodott lelki sötétségben tartani s mint valamennyi társadalmi osztály, kizsákmányolta. 1778-ban, néhány évvel a forradalom előtt Franciaországban 130,000 egyházi személy volt, hetvenezer világi pap és hatvan-ezer szerzetes; a francia földnek egyharmada az ő birtokuk volt: 4 milliárdot értek az egyházi javak, melyeknek jövedelme 80—100 millió, a tizede körülbelül 120 millió volt. Mai számítás szerint 400 millióra kell becsülni a papság évi jövedelmét.* Mint az ország első politikai rendjének óriási volt a befolyása és hatalma, mint a feudális uralom és monarchia főtámasztéka szükségképen harciba került a győzelmes *tiers État*-val. A polgári rend természetesen a saját érvényesülésének feltételeiért küzdött, de a társadalmi osztályok elhelyezkedésénél fogva, minden nyomás, a mely valamely magasabb osztályt ér, éri mindazokat, a melyek alatta is vannak; és így a polgárság, mikor első sorban önmagáról akart jármokat és lánczokat leszedni, a nép javáért is küzdött. Így lett a forradalom majd minden téren a nép helyzete javulásának forrása, így enyhítette a vallási abszolutizmus nyomását is. A forradalom meg akarta semmisíteni a papságnak gazdasági, politikai és

* Briand: La separation des Églises et de l'État. Rapport fait au nom de la Commission de la Chambre des Deputes. 2—3. Paris, Comely. 1905. és *Taine: A jelenkori Franciaország*. I. köt. Akadémiai könyvkiadó-vállalat.

erkölcsi befolyását, hogy azután egy újat szervezzen, a mely engedelmes eszköze lesz a forradalomból kikerülő új államnak. Az alkotmányozó gyűlés az emberi jogok kinyilatkoztatásával meg akarta szüntetni a katolikus vallás egyeduralmát, a rendi szervezet kiküszöbölésével politikai hatalmát és az egyházi javak elkobzásával, valamint a tized megszüntetésével gazdasági hatalmát. Mindezekon kívül mint a világi, laikus politikai öntudat képviselője lassan, de mindjobban kifejeződő szándékkal hozzáfogott az állam teljes szekularizációjához; csak 1792-ben államosítják a házassági, születési, halálozási anyakönyveket és csak 1793-ban gondol a Convention az elemi oktatás világivá tételére. Ámbár a hitetlenség általános volt a XVIII-ik századbeli művelt francia társadalomban, a nemzetgyűlést intézkedéseiben eleinte egyáltalán nem vezette a vallás ellen való gyűlölet, sőt elfogultság sem. Meg akarták tartani a vallás uralmát a nép lelkén — mert ezen támaszték nélkül egyetlen osztályuralom sem tartható fenn — de meg akarták törni a papság politikai uralmát és a burzsoá uralom egyik szervévé akarták átalakítani. Mint a törvénykezés és törvényhozás, a hadsereg és bürokrácia, úgy illeszkedik bele a papság is az államként szervezkedő polgárság új Franciaországába: ez volt az uralomra jutott polgári rend egyházpolitikájának egyik alapgondolata. És a másik: hogy az egyháznak azon szervét, a mely egyáltalán nem alkalmazkodott máshoz, mint a pápasághoz, a szerzetesrendeket kiküszöbölje a francia egyházból. Az első gondolat testet öltött a papság polgári alkotmányában, a második ama intézkedésekben, a melyekkel megtiltották a szerzetesrendek létezését, megszüntették a szerzetesi fogadalmak jogi hatályosságát. A papság polgári alkotmánya, mint a forradalmi burzsoázia egyházpolitikájának sajátos kifejezése különös figyelmet érdemel, mert magán viseli ezen osztály alkotásainak legjellemző vonását: az elméleti, doktriner czafrangokba takaródzó osztályérdeket. E tervezet rendszere az volt, hogy a vallást közszolgálat gyanánt kell szervezni, de egyúttal megfosztani az egyházat mind anyagi) mind erkölcsi téren függetlenségének minden biztosítékától. Az anyagiaktól: javainak már megtörtént elkobzásával és állami fizetésekkel, a szellemeiktől, hogy lehetőleg meglazítsák a pápai székekkel való összefüggését, a püspökök és papok kinevezése helyett a választás elvét hozván be. Mivel pedig az egyházi választók ugyanazok voltak, a kik a politikai választások jogával fel voltak ruházva, vagyis a nemesség és polgárság,

világos, hogy ily módon egy minden ízében osztályérdekeket szolgáló papság állott volna elő, a melyet még avval is magához lánczolt az új alkotmány, hogy esküt követelt tőle az alkotmányra és az alsó papságnak helyzetét anyagilag is megjavította. Az ideologikus czafrang, a melybe ezt a brutálisan önző szervezetet takargatták, az őskereszténység demokratikus szellemére és szervezetére való hivatkozás volt, az evangéliumi egyszerűséghez való visszatérés; egy oly intézménynek a felélesztése, a mely a politikai és gazdasági struktúra megváltozása következtében már eleve lehetetlen volt.* *Le sansculotte Jesus* lett a *notre Seigneur*-ből. Az egyház ezen új szervezetének készítői azonban nem számítottak avval, hogy a pápa, a hatalmuktól megfosztott püspökök, az ezektől felizgatott alsó papság és a félrevezetett nép egy nagy része minden eszközzel ez alkotmány ellen fog fordulni. Evvel a törvénnyel kényszerítette bele a forradalom a katolikus egyház egészét az ellenforradalomba, tette a papságot az emigránsok és a külföld szövetségeseivé, ügynökeivé, a templomokat és kolostorokat a royalista cselészövények és összeesküvések középpontjaivá. Isten nevében provokálta a papság a polgárháborút oly időben, mikor külső ellenség lepte el az országot és szólított fegyverre az új Franciaország ellen minden keresztényt. A keresztény, sőt vallásellenes szellem propagálása, a vallás és egyház üldözése volí erre a forradalom válasza. A hitetlenség, a mely addig csak filozófiai erény volt, polgári kötelességgé vált. A Convention új forradalmi naptárt alkotott, megtiltotta a vasárnapok és egyházi ünnepek megülését, ellenben elrendelte a *decadi*-ét, elszedette a templomok harangjait, drágaságait, eltüntette a vallási jelvényeket az utakról, temetőkből, halálbüntetéssel, gályarabsággal fenyegette az orthodox papságot, nyilvános gyűlésein tapssal fogadta a feleségeiket bemutató, vagy a hivatásukat megtagadó papokat, meghallgatott egy iskolásfiúkból álló küldöttséget, a mely tanítója vezetése alatt kérte a Conventiont, hogy küszöbölje ki a tanításból a *soi-disant Dieu*-t, segítette és rokonszenvvel fogadta az új, tisztán laikus vallásokat: a *culte de la Raison*-t, a theophilantropistákat, sőt később Robespierre ajánlatára maga is hivatalosan fölállította a Legfőbb lény kultuszát, nagy szerephez juttatta Parisban Anacharsis Clootz-t, a ki *l'ennemi personnel de Jésus-Christ*-nek nevezte magát, — szóval min-

* *Débidour*: Histoire des rapports de l'Église et de l'État en France de 1790 à 1870. Paris, Alcan 71.

den eszközzel rajta volt Franciaország dekrisztinializálásán. De ez a vallásellenes mozgalom csak önvédelmi tevékenység, a nemzeti védelem mozzanata volt.

Ilyen volt Franciaország vallási állapota: a katolikus egyház a szima következtében kettészakadva, az üldözés következtében meggyöngülve, a nemzet ellen való állásfoglalása miatt sokaknál meggyűlölve, új, tisztán raczionalisztikus szektáktól ostromolva, mikor a Convention 1794-ben kimondotta az egyház és állam első szétválasztását, a papság polgári alkotmányának eltörlését és azt, hogy nem fizeti ezentúl egyetlen vallás papjait sem. André Chénier egy nyilatkozatában már jóval előbb megjelölte, hogy mi a teendője az államnak az egyházakkal szemben és e nyilatkozat, olyan világos és klasszikus összefoglalása a szeparációs egyházpolitikának, hogy — hosszassága ellenére is idézni kell: »Csak akkor leszünk mentek a türelmetlen emberek befolyásától, ha a nemzetgyűlés minden ember számára biztosítja azt a szabadságot, hogy olyan vallást kövessen vagy csináljon magának, a milyen neki tetszik; ha kiki fizet azért a kultuszért, a melyet követni akar, de csakis azért és ha a törvényszékek szigorúan büntetik meg majd a bármelyik párthoz tartozó üldözöket vagy lázadókat. És ha a nemzetgyűlés tagjai azt mondják, hogy az egész francia nép még nem érett erre a rendszabályra, azt kell válaszolni nekik: Ez lehetséges, de rajtatok áll, hogy viselkedésteekkel, beszédeiteekkel, törvényeitekkel éretté tegyétek.* Szóval: a papok csak akkor nem zavarják meg az államot, ha nem foglalkozik velük; de mindig megzavarják, ha foglalkozik velük, bárminő módon is teszi azt.»**

Látnivaló, hogy ez a felfogás merőben ellenkezik a Convention vallási politikájával, a mely nem elégedett meg azzal, hogy az államot megszabadította az egyháztól, hanem a katolikus vallás gyakorlatának megszüntetésére törekedett és tisztán filozófiai, papok és szertartások nélkül való, az észre és erkölcsre támaszkodó kultuszt akart helyére állítani, vagyis államvallásnak nyilvánítani a hitetlenséget. Nem a Chénier kifejtette elméleti belátás, hanem az állam pénzügyi viszonyainak nyomása alatt mondotta ki a Convention Cambon javaslatára a II. év sans-cuilotide 2. napján (1794 szeptember 18-án) *az egyház és állam elválasztását* és ezzel egyetemben a tökéletes vallásszabadságot.

* Lehetetlen itt meg jegyezni: nem lehetne, sőt kellene ezt mondani az általános választói jog jóhiszemű ellenzőinek?

** Idézve: Débidour id. munka 95.

És ezzel a lépéssel be is fejeződött a forradalom előrehaladó egyházpolitikája. Ez az utolsó lépés azonban, a melyre csakis az események rettenetes nyomása alatt szánta el magát a forradalom, ellenkezett a burzsoá uralom követeléseivel és innen van, hogy az egész forradalmi egyházpolitikából csak ezt az egy lépést csinálta vissza az új uralom eredményeinek megszilárdítója: Napoleon. Közzszolgálat gyanánt szervezni a vallást, függő állami tisztviselőt csinálni a papból, láttuk ez a sajátos polgári koncepcziója az egyházpolitikának. *Szolgaegyház a burzsoá-államban*, így hangzik helyesen a híres Cavour-féle jelszó. Ezt akarta megvalósítani a papság polgári alkotmánya, ugyannerre törekedett — azon tervezet balsikerének okain tanulva és őket kikerülve — a Napoleon-féle konkordátum. Napoleon látta azt, hogy a papság polgári alkotmánya azon bukott el, mivel katolikus egyházat akart csinálni pápa nélkül, hogy jobban uralkodhassék rajta; okulva ezen: az volt a terve, hogy a pápa kezébe adja a francia egyházat, de a pápát meg ő tartja majd markában. Igen találóan mondotta Paul Deschanel a francia képviselőház 1905 márczius 24-iki ülésén, hogy Napóleonnak az volt a gondolata: a papság a püspökök kezében, a püspökök a pápa kezében, a pápa a császár kezében. Ha a császár szó helyére egymásután a júliusi monarchiát, második köztársaságot, második császárságot, harmadik köztársaságot illesztjük: kifejezve találjuk, hogy milyenek *szerezték* volna mindezen uralmak a francia egyházat. Az okoskodás csak ott sántít, hogy a püspökök jól megmarkolták a papságot, a pápa a püspököket, de a világi hatalom kezéből minduntalan kisikamlott a pápa és ezzel meg-ingott az egész építmény is. Ez a kulcsa a francia egyház és állam közötti folytonos viszálykodásoknak a XIX-ik század folyamán. Egyelőre azonban a forradalom viharai annyira meg-rongálták a francia egyház falait, olyan pusztítást okoztak erkölcsi és szellemi egységében, olyan tabula rasat hoztak létre az állam és egyház viszonyában, hogy bármiféle összeköttetés megkezdése nagy előny volt a pápaságra. A francia egyházat az alkotmányos papság két részre szakította: meg kellett szüntetni a sizmát; a Convention megfosztotta megélhetésének lehetőségétől: fizetést kellett szerezni neki; kivette a pápa fen hatósága alól a püspököket, a püspökök alól a papokat: vissza kellett hozni őket; elvette templomait: vissza kellett adni őket. Az 1794-iki törvény nem akart tudni a francia polgárok vallási viszonyairól, az új kimondotta, hogy a francia polgárok többsége

az apostoli római katolikus vallás követője. Íme, csak nagyjából minő előnyöket biztosított az egyház számára a konkordátum. Viszont Napoleon nem ingyen adta ezen engedményeket; a püspöki tart kezébe adta a konkordátum 5. és 6. szakasza, a mely a püspökök kinevezését az első konzul jogának ismeri el, a pápa csak a kánoni beiktatást adja; az alsó papságot a 10-ik szakasz, mely szerint az első konzultól kinevezett püspök nevezi ki a konzul helybenhagyásával a plébánosokat; a püspökök és papok a 6-ik szakasz szerint hűséget és engedelmességet esküsznek a kormánynak, megfogadják, hogy olyan társaságban nem vesznek részt, olyan tanácsra nem hallgatnak, a mely megzavarhatná a közrendet és megígérik, »*hogy ha tudomásomra jut, hogy egyházmegyémbe vagy másutt olyasvalami készül, a mi az állam kárára válhatnék, értésére adom a kormánynak*«. Ezzel az esküvel a papság kémszolgálatra és mindenfajta denuncziációra kötelezte magát. Súlyosbították, még pedig az egyház kárára a konkordátum intézkedéseit az u. n. *articles organiques*, a melyek félig vallásrendőri szabályzat, félig végrehajtási utasítás voltak: megállapítván egyebek közt azon intézkedéseket, a melyekkel a kormány sújthatja az engedetlen papságot. Ilyenekül jelöli meg a fizetés megszüntetését, az államtanács elé idézést és a nyilvános megdorgálást, a melyek azonban mind hatástalanoknak bizonyultak. Hogy szembeötlő legyen Napoleon törekvése, az *articles* intézkedései közül csak egyet kell megemlítenünk: az *articles organiques* 30-ik szakasza kimondja, hogy a francia katolikus egyház csak egy liturgiát és csak egy katekizmust fog használni. Ez utóbbi készítését maga Napoleon a legnagyobb figyelemmel kísérte; hogy nem ok nélkül bizonyítja egy mutatvány belőle, a mely örökös szegényföltja lesz annak, a ki adta, de annak is, a ki elfogadta. A 7-ik leczkében, a negyedik parancsolat magyarázatánál ez olvasható:

Kérdés: Mik a keresztények kötelességei az uralkodó fejedelmek és mik különösen a mieink, császáruk, I. Napoleon iránt? — *Félelet:* A keresztények az uralkodó fejedelmeknek, mi pedig különösen császáruk, I. Napóleonnak, ezekkel tartozunk: szeretettel, tisztelettel, engedelmességgel, hűséggel, katonai szolgálattal, a császárság és trónja fenntartására szükséges adókkal . . . *Kérdés:* Miért tartozunk mindezen kötelességekkel császáruk iránt? — *F.:* Mivel Isten rendelte őt a mi uralkodónknak, hatalma szolgálójának és földi képmásának. *Ha tehát császáruk tisztelettel és szolgáljuk, magát Istent tiszteljük és szolgáljuk* . . . *Kérdés:* Mit kell gondolnunk tehát azokról, a kik nem teszik meg kötelességeiket császáruk iránt? — *F.:* Szent Pál apostol

szerint szembe szállanak az Isten megszabta renddel és így méltók az örök kárhozatra.*

Igaz, Napóleonnak erős eszközei voltak szándékai keresztülvitélére; a nem engedelmeskedő papokat agyonlövette, becsukatta, száműzetésbe küldötte, besoroztatta katonának, a pápának elfoglalta világi államát, őt magát rabságban tartotta: de tény az, hogy a francia egyház nagy egésze hűen hirdette, hogy halálos bünt követ el az, a ki nem engedelmeskedik ennek a brutális és atheista katonának, a ki a pápát csak *vieux renardnak*, a papságot csak *prêtraille*-nek nevezte; hű volt hozzá mindaddig, míg a hadi szerencse nem fordult el tőle. Ez a tény már önmagában ítélet.

A konkordátumnak még egy hatását kell megemlítenünk. A forradalmi csapások lassanként egy táborba terelték a világi papságot és a szerzeteseket, mert a világi papságnak tapasztalnia kellett, hogy az ellenséges érzelmű polgári hatalommal szemben nincsen más támasztéka, mint a pápaság. A régi uralom olyan elveken épült fel, a melyeket a papság is a magáénak vallott: az isten kegyelméből való királyság elvén; az új az erőre és a népfenségre támaszkodott. Ha meghagyta volna régi gazdasági és politikai hatalmát, kibékült volna vele, az elvi ellentét ellenére is. De így nem volt közöttük semmi közösség. A világi papságnak ezen ösztönszerű vonzódását a pápai székhez, hatalmi érdekből rendszerré emelte Napóleon; a szegény és üldözött papság ki volt szolgáltatva kényre-kegyre a pápaságnak, a melynek ügyét ezután minden köteles kímélet nélkül a magáévá tette. Napóleon ahelyett, hogy magának és az államnak szerzett volna hatalmi eszközt, csak a pápaságnak adott egy jelentékenyt a kezébe. A mint Débidour mondja: Az ancien régime gallikánná tette a francia papságot, Napóleon ultramontánná.

A forradalmi elveket képviselő új uralom és a pápaság szövetsége amúgy is természetellenes volt; jó volt arra, hogy az egyház visszanyerje egységét, bevonuljon újból az államszervezetbe és megelégedjék a konkordátum nyújtotta javakkal, míg többet nem szerezhet, de sohasem gondolt a pápaság arra, hogy kibéküljön egy társadalommal, a melynek pusztá létezése is tagadása volt az ő tanai igazságának. Az egyház nemcsak a már kifejtett gazdasági és politikai okokból lett a forradalom ellensége, hanem tanainál és szelleménél fogva az ellenforradalom

* Lásd: Débidour, id. munka 244 és *Delpéché*: Le Concordat. Paris, Cornély. 23. lap.

képviselőjévé vált. Egy kiváló katolikus szónok, *de Mun* mondotta a híres és sokat idézett szavakat: »A forradalom nem egy tett, sem egy tény, hanem egy politikai elmélet, a mely a társadalmat az isteni akarat helyett az emberi akaratra akarja alapítani, a mely az emberi ész szuverenitását teszi az isteni törvény helyére ... Az ellenforradalom az ellenkező elv: az az elmélet, a mely szerint a társadalom a keresztény törvényen nyugszik.« És az egyház hivatalos megnyilatkozásaiban nem is szűnt meg soha kárhoytatni a forradalmi elveket.* VI. Pius allokuciójától a Syllabuson keresztül egészen X. Pius encziklikájáig egyre tisztuló és határozottabbá váló körvonalakkal bontakozik ki az ellenforradalmi doktrína az egyház hivatalos társadalmi elmélete és — a hol megvalósíthatja — gyakorlati politikája gyanánt. De ennek bővebb kifejtése e dolgozat későbbi részének lesz feladata, a hol kifejlett formájában állíthatjuk majd szembe az egyházi és modern világi öntudat követeléseit.

Mióta az egyház a konkordátummal visszaszerezte egységét és befolyását az államéletbe, működése egyetlen célra irányuló szakadatlan erő kifejtésnek tekinthető, melynek célja az elvesztett hatalmi pozíciókból sokat, ha lehet valamennyiét, visszaszerezni. A restauráció idején ezt az utóbbit remélte az egyház: sokat el is ért; a *charte* államvallásnak nyilatkozta a katolikus vallást, királyi rendelet megszüntette az *universitét* és az állami oktatást, a *chambre introuvable* pedig kitörölte a törvénykönyvből a válást, ellenben elfogadta elvben legalább azt, hogy az állam tartozik visszaadni a papságnak a még el nem adott egyházi javakat, az eladottak értéke pedig államadósság és a nemzetgyűléstől a papok fizetésére megszavazott összeg ezen államadósság kamata. És mindezek koronája gyanánt a középkorba taszítva vissza a francia törvényhozást, 1825 április 20-án elfogadta a szentségtörésről szóló törvényjavaslatot, a mely halállal büntette a szent edények vagy ostyák meggyalázóit. E törvény megszabta a kivégzés módját is: az elítéltnak mezítelen lábbal, fekete fátyollal arczán kellett vesztőhelyre mennie, a hol mielőtt kivégezték volna, levágták jobb öklét!

De az egyház ilyen »sikerek« ellenére is érezte, hogy a forradalom okozta nagy változás ki nem törölhető egyszerre, bárminő kedvező törvényhozási intézkedésekkel sem, hanem csakis lassú, kitartó, szervező munkával. Ezért már a Bourbon

* *Aulard*: L'Église et la Declaration des Droits. *Action* 17. nov. 1903.

uralom alatt fogott hozzá e hosszúranyúló, de bámulatos sikerrel járó munkájához, a mely a XIX-ik század végére szinte nagyobb hatalommá tette, mint a minő volt hajdan Franciaországban. Csakhogy első sorban nem a politika eszközeivel, hanem társadalmi úton dolgozott. Munkája nagyjában két pontra irányult: vagyont szerezni az egyháznak, így anyagi támasztékot adni hatalmának és az így nyert hatalmat az ifjúság nevelésével szilárdná és állandóvá téve, hatalmába keríteni az államot. Így az ultramontán pártok első sorban egy jogi kérdésért küzdöttek 80 éven keresztül: el akarták ismertetni az egyháznak, a vallási egyesületeknek jogi személyiségét, hogy így joguk legyen vagyont szerezni; másrészt pedig az egyház kizárólagos jogává akarták tenni az ifjúság teljes nevelését. Ez a két kérdés uralkodik a konkordátum megkötése után a francia egyházpolitikában és mivel mindkét irányban a kongregációk voltak az egyház harcosai: a kongregációk ellen vagy mellett folyt a küzdelem.

A korlátokhoz nem kötött *tanítási szabadság* és *egyesületi szabadság* lett a klerikális pártok csatakiáltása. A tanítási szabadságot úgy értelmezték, hogy minden papi embernek szabadjában álljon tanítani, iskolát állítani és szabadsága legyen arra is, mindenki mást, első sorban az államot, eltiltani ettől. E törekvései hosszú és kitartó küzdelem után célzott is értek, a mennyiben hosszas ingadozások után az 1850-ben hozott és *loi Falloux* néven ismert törvény, a mely a világi tanítótól nagy előképzettséget, képesítő bizonyítványt követelt meg, megadta a tanítás jogát minden az egyháztól elismert vallás papjának. Ez a törvény jogot adott minden papnak, még ha valamely *nem engedélyezett* szerzetesrend tagja is volt, arra, hogy tanítson vagy iskolát alapítson, kiszolgáltatta az elemi és középoktatást a klérusnak. A felső oktatás »szabaddá« tétele csak 1875-ben sikerült a klerikális pártnak. Néhány adattal meg kell világítanunk működésük terjedelmét és szellemét. 1884-ben a szerzetesrendek kezében volt 368 középiskola 51,000 növendékkel, 1898-ban volt 438 középiskolájuk 67,000 növendékkel.* Az elemi iskolázásra vonatkozólag: a keresztény iskolatestvérek szerzetének 1789-ben volt ezer tagja, 1902-ben 15,000-nél több; vezettek 1902-ben 2048 iskolát 350,000 növendékkel, neveltek 8000 árvát és ifjúsági egyesületeikben 60,000

* Brisson: La Congregation. Paris, Comély. 51. lap.

iskolából kikerült ifjú állott vezetésük alatt.* Tanításuk szellemét is jó lesz megvilágítani néhány ténynyel, amelyek visszáját is megmutatják a Jászi Oszkártól** megrajzolt fényes képnek, íme, ezekre tanították a szerzetesek a francia ifjúságot.

»A francia forradalom egy nagy eretnecség. Egyetlen szóval ki lehet fejezni méltán sátáninak nevezett munkáját: a laiczizáció. És ha a demokrácia megmarad világinak, el fog merülni a sár, köny, tűz és vér tengerében; és eljön az idő, mikor Európa egy mély sírt fog ásni, hogy belevesse annak a népnek tetemét, a mely hűtlenné válva önmagához, Isten nélkül akart élni, de csak becstelenül tudott meghalni.«

»Montmartre az a villámhárító, a mely védelmezi a nagy Babylont és nemzetünk ez erős vára jobban megvédi a francia földet, mint valamennyi határainkon fekvő vár.«*** A nagy embe-
rekről ezt tanítja az iskolatestvérek könyve, hogy Voltaire volt a leghazugabb, legromlottabb és leggonoszabb bölcsező, hogy Rousseau gyűlölködve küzdött a vallás ellen (lásd a Vieaire savayard-t). És megtörtént, hogy egy iskolai ünnepélyen, a melyen ott volt a francia hadsereg főparancsnoka, a híres P. Didon a világi hatalom ellen izgatta a hadsereget és egy másik ünnepen, a köztársasági hadsereg egy tábornoka, Gesjin de Bourgogne magasztalta az emigránsokat, a kik hűségben Istenhez és királyhoz az angol hajóraj védelme alatt harcoltak a köztársaság katonái ellen. Az ifjúságot, melyet ilyen szellemmel telítenek meg, »figyelemmel kísérik az életben, megházasítják növendékeiket, biztosítják előlépésüket a hadseregben, közigazgatásban, útjukat egyengetik a nagy kereskedelemben, iparban, az orvosi és ügyvédi vagy tudományos pályákon« † és ily módon behálózzák az egész társadalmat. Victor Hugo mondotta a loi Falloux-ról: *c'est une loi stratégique* — és e jóslat be is vált; ebből a stratégiai pontból bontotta meg az ellenforradalmi szellem Franciaország erkölcsi egységét és teremtett meg egy olyan állapotot, a melyet Lavissee, a kitűnő történetíró e szavakkal jellemzett: *Nous sommes deux nations qui n'ont presque aucun rapport entre elles* és a melyre ráillik Waldeck—Rousseau jellemzése a két ifjúságról, a mely nem ismerve, csak gyűlölve egymást nő fel és idegenül áll egymással szemben a politikai és társadalmi élet harcaiban.

* Aulard: *Polemique et Histoire*. Comely. Paris. 321 lap.

** Jászi: *Kulturális elmaradottságunk stb.* Huszadik Század 1905 július.

*** Aulard: *Encore les Ignorantis*. Aurore 3. f. 1904.

† A. France: *L'Église et la République*. Pelletan, Paris, 40. lap.

Az ultramontán pártoknak a korlátlan *egyesületi szabadságért* folytatott harca nem eredményezett ugyan egy loi-Falloux-t, de azért lényegében ép olyan eredményes volt, mint amaz. Az egyesületi szabadság az egyház számára két fontos alkotórészből állott: a szerzetesrendek korlátlan szaporításának lehetőségéből és birtokszerzési jogok elismeréséből. Ha e két követelés törvényben való kimondását egyetlen régimétől sem lehetett is kicsikarni, azért tényleg mind a kettő megvolt. 1789-ben volt Franciaországban 60,000 szerzetes, 1900-ban 150,000. 1851—1870 között 227 férfi és női szerzetesrendet engedélyeztek és majdnem ilyen mértékben szaporodtak a nem engedélyezettek. A nagy forradalom elveszi vagyonukat, megszünteti őket; e tekintetben nem változtat semmit a konkordátum sem. Mégis azt látni, hogy 1879-ben 581 millió értékű ingatlan vagyon van a szerzetesrendek birtokában, 1900-ban pedig ingatlan vagyonuk meghaladja az egy milliárdot.

Az egyház e győzelmes előrenyomulásainak okait kutatva, első sorban rá kell mutatni a társadalom szervezésére. Se szeri, se száma azon egyesületeknek, a melyek a szerzetesrendek vezetése alatt a társadalomnak az ellenforradalom szellemével való eltöltésére törekedtek. 1822-ben például csak a következő újonnan alapított egyesületek működtek: a *société des bonnes oeuvres*, a mely a kórházak, fogházak és javító intézeteket gondozta; a Szent József egyesület, a mely a munkások közt hirdette a keresztény szellemet és felajánlotta közbenjárását a munkaadóknál; a győzedelmes boldogasszony katonai kongregációja, a mely a hadsereget dolgozta meg; a *bonnes études* társasága, a mely a felsőbb tanulmányokat végző katolikus ifjúságot csoportosította; a jó könyvek egyesülete, a mely két év alatt nyolczszázezer könyvet osztott ki.* A hit propagálására ugyanekkor alkotott egyesületnek 1852-ben Franciaországban 2 millió tagja volt. Ezek az egyesületek folyton terjedtek, szaporodtak, közös igazgatás alatt állottak és rettenetes tömegeket hozhattak minden pillanatban mozgásba; működésüket politikai térre is kiterjesztették. *L'oeuvre electoral est l'oeuvre des oeuvres* ezt a tanítást hirdetik minden választás előtt Franciaország 40 ezer szószékéről. Egyetlen szerzet, az asszumpcionisták 130 millió lapot, könyvet, röpiratot adtak ki az 1898-iki választások előtt. Ez a mindenre kiterjeszkedő társadalmi

* Débidour id. munka 362—3.

szervezkedés teszi azután érthetővé azt is, miért vívta meg a francia egyház a XIX. század végén a döntő csatát nem saját terén, hanem a hadsereg terén: a Dreyfus-ügyben.

Ilyen hatalmas munkát azonban szövetségesek nélkül sohasem tudott volna végezni az egyház. Egyik szövetségese azon bizonytalan politikai helyzet volt, a mely a kormányforma folytonos változásának volt eredménye. Az egyház mindig a *sikerült* államcsíny pártjával tartott, akár forradalmi, akár ellenforradalmi volt a változás; mert az államcsíny pártja mindig gyöngye volt ahhoz, hogy elviselhesse az egyház támadásait, de mindig elég erős ahhoz, hogy az egyház segítségével győzedelmeskedve meghálálhassa támogatását. Minden új kormányforma az egyház támogatásával kezdődik, mindegyiktől kicsikar valami engedményt a saját ellenforradalmi céljaira és azután a restauráció kivételével, mindegyiket cserbenhagyja: Napóleontól a konkordátumot, a restaurációtól a katolikus vallásnak államvallássá tételét, a júliusi és februári forradalomtól azt, hogy nem hoz egyházzellenes törvényt, a deczemberi államcsíny emberétől a loi-Fallouxt és Rómának a pápa számára való visszahódítását és a harmadik köztársaság nemzetgyűlésétől Franciaország felajánlását Jézus szent szívének.

Másik szövetségese az a gyökeres változás volt, a mely a nemesség és később a burzsoázia helyzetében elkövetkezett. Az ancien régime nemes embere hitetlen, voltaireianus volt és a forradalom idejében nem igen védelmezte a papságot. De megtanulván, hogy az a vihar, mely az egyházat elsodorta, az ő ellensége is, az emigrációból visszatérve szövetkezett a papsággal.

A burzsoázia fejlődése más okokból ugyan, de ide vezetett. Láttuk, hogy a burzsoá-uralomnak szüksége volt a nép fénkentartása céljából az egyházra. A forradalom idején ő akarta megszabni azon feltételeket, a melyek mellett az egyház köteles e munkát elvégezni; azonfelül maga hitetlen volt, és üldözte az egyházat, mivel tartania kellett az ancien régime felélesztésétől, a melynek az egyház egyik oszlopa volt. A mint ez a veszedelem elmúlt, a burzsoá uralom egészen berendezkedett: nem volt ok az egyház üldözésére. Most azonban máshonnan, alulról fenyegette a polgárságot a veszedelem, a mely ellen nem látott másutt segítséget mint az egyháznál. Most ez az utóbbi került előnyösebb helyzetbe és ő kezdte megszabni a támogatás feltételeit. A minő mértékben növekedett a proletariátus ereje, olyanban tűnt el a burzsoázia régi ellenséges-

kedésének minden nyoma. A februári forradalom után a tulajdon, a család, a vallás és a társadalom többi »alapjainak« védelmezői egy táborba kerültek. Thiers, a ki a februári forradalom előtt heves ellensége volt a jezsuitáknak, egyik alkotója volt a loi-Fallouxnak. Az újonnan megadott általános szavazati jog irányítására is végtelen befolyása volt az egységes vezetés alatt álló, fegyelmezett papságnak. És minél inkább mutatkozott az általános szavazati jog nagy nevelő hatása, annál szorosabban csatlakozott a burzsoázia az egyházhoz. Megpecsételte ezt a szövetséget a *commune*, a mely egész nagyságában tárta fel azt a veszélyt, a mely a burzsoáziát fenyegeti.

Ez a szoros barátság azonban túlságosan megnövesztette az *eszköznek* szánt egyház hatalmát és a burzsoázia egyszerre azon vette észre magát, hogy az egyház hatalma kezd fenyegető méreteket ölteni. A tudomány mind határozottabban mutatott rá a tudományos és egyházi világfelfogás összeférhetlenségére. És végül előállott ez új burzsoázia mellett a proletariátus, az a hatalmas forradalmi erő, a mely az ember integrális felszabadítását tűzve ki céljául, szükségképen szemben találta magát az ember integrális szolgaságán épülő egyházi hatalmat. E három új körülmény teremtette meg a francia kultúrharcz máig utolsó mozzanatát: az egyház és állam szétválasztását.

(Folytatjuk.)

Kúnfi Zsigmond.

A DUNÁNTÚLI ARATÓ-SZTRÁJK.

Péter-Pál előtt néhány nappal fölbukkant a napilapokban a hír, hogy a Dunántúl egyik vagy másik pusztáján az aratók nem akarnak megfelelni elvállalt aratási kötelezettségeiknek, hanem e helyett követeléseket állítottak föl és a szerződés megváltoztatását kívánják. Későbbi hírek szerint számos majorban a cselédek is beszüntették a munkát és bérjavítást követeltek. A lapok részéről e hírek kezdetben elintézést nyertek néhány sornyi rövid tudósításban, melyet ha el is olvasott valaki, épp olyan keveset törődött vele, mintha arról olvas, hogy a villamos egy embert halálra gázolt. A hírekkel úgy volt mindenki, mint mikor a falubeli toronyban megkondul a vészharang. Eleinte nem is igen vetnek ügyet rá, mert hiszen nem lehet tudni, csakugyan veszedelem van-e, vagy a toronyóra végzi rendes kötelességét. Csak mikor az ütések már valami különös zagyvaságú hangzavarrá fokozódnak, és számuk a tizenkettőt is meghaladja, akkor válik a jámbor ütögetés veszedelem-hirdető rémes kongatássá.

Mikor a hírek mindig szaporábban jelentkeztek s a tudósításokból kezdett kibontakozni a nagyarányú, egységesnek látszó mozgalom, akkor kezdtünk fölébredni, hogy talán ott a Dunántúlon mégis valami baj van? Azaz, hogy akkor se mi, hanem a hivatalos hatalom. A birtokos vagy bérlő gazdálkodók szokás szerint megint országos érdekké léptették elő a maguk érdekét s az ő külön bajukat általános bajnak tüntetve föl: ezen a címen a hatóságokhoz fordultak. A hivatalos hatalom akcióba lépése, a fegyveres erő kirendelése tehát nagy gyorsasággal végrehajtatott. Az indok önként kínálkozott, sőt kényszerítő erővel parancsolt. Az ország egy nagy része veszedelemben

forog, segítségére kell sietni. Hogy ki és mi az az ország, az nem okozott nagy gondot. Ki volna más, mint a birtokosok együttvéve? És ha az ország veszendőbe indul, mit értsünk alatta aratás idején egyebet, mint a gazdálkodók gabonáját, marháját stb.? Ki merné tehát azt mondani, hogy egy aratási sztrájk nem a legnagyobb csapás, a mely csak érhet egy országot? A magyar társadalom még nem igen jutott a fölismerésnek ahhoz az objektív eszközéhez, melylyel a dolgok mélyébe lehet leásni és onnan, legalább a megtisztultságához közelálló igazságokat lehet bányászni. Az aratási sztrájk csaknem egyhangú vélemény szerint gonosz és káros cselekedet, mert kockáztatja az ország kenyérnek valóját, mivel éppen olyan időben tör ki, mikor a gabonának pár napig sem szabad lábán maradni tovább, mert ez egyenlő lenne a kenyérmag teljes elpusztulásával. Ha az aratók olyan időben sztrájkolnának — mondjuk tél közepén, vagy a mikor a búza még csak hasban van — mikor a termést egyáltalán nem veszélyeztetik, senki sem törődne vele, sőt a bátor és elszánt emberek talán az egész ország dicséretére és elismerésére is számíthatnának. A munkások azonban elég meggondolatlanok az utolsó órában tenni le munkaszerszámaikat, attól az együgyű gondolattól sarkallva, hogy csak úgy lehet kilátásuk a győzelemre.

Mosolyogni való az a naivság, melylyel nálunk a munkások mozgalmát megítélik. Miféle vak elfogultság kívánhatja azt a harczoló féltől, hogy döntő ütközete megvívására a győzelemhez legkedvezőtlenebb időpontot válaszsza! Így nem is volna szükség a harczra, mert csatát veszíteni harcz nélkül is lehet s ezzel még az a nyereség is jár, hogy nem kerül költségbe és erőfeszítésbe. A nemzetek közti viszályok fegyveres elintézését illetőleg már vagyunk annyira, hogy ott senki sem ütközik meg azon, ha a felek kihasználnak a maguk javára minden lehető körülményt. Pedig bizony akárhogyan leplezgezzük, állandó csaták folynak magukban a nemzetekben is, csakhogy itt a különböző osztályok mérkőznek egymással. És ha ennél a harcznál nem mindig folyik is patakokban a vér, több áldozata van ezeknek a csatáknak, mint akármelyik erőszakos jellegű véres háborúnak. S ha tárgyilagosan akarjuk megállapítani a valóságot, meg kell mondanunk, hogy e csatákban eddig mindig a munkások húzták a rövidebbet annál az oknál fogva, mert az ő erejüknek tetemes részét ellenük fordították az államhatalom formájában.

A mai társadalom munkásellenes létét bizonyítja az a tény, hogy a sztrájkokat mindenkor a társadalomra, vagy mondjuk az országra tartják veszedelmesnek. Ez a jelenség azonban következik abból a másik tényből, hogy az ország osztályok országa, melynek érdeke mindig annak az osztálynak sajátja, a mely hatalmánál fogva az összes erőket kezében bírja tartani. Csak az országnak ez osztályjellegét ismerve érthető meg az a tény, hogy az országos érdek fogalma egy tőle teljesen idegen és magában véve hamis tartalmat foglal magában. A valóságban az ország jóléte nem lehet más, mint a lakosság jóléte. Ám a lakosság óriási részét a munkások teszik. Ha tehát a munkások bére emelkedik, ez az emelkedés határozottan az ország érdekében való lenne, ha — ez a »ha« nem volna.

Az ijedelem, mely az aratási sztrájk hírek után megnyilatkozott, azt mutatta, hogy itt a munkások java nem igen esik a mérlegbe, holott minden, csak kevésbé gondolkozó fej előtt is világos, hogy az általános népjólét emelkedése elsősorú országos érdek.

A sztrájk idején ott jártam a Dunántúl vidékén. Szébb és szomorúbb vidéket még nem igen láttam. Nincsen ott terméketlen talaj talán egy talpalatnyi sem. Buja növényzet borítja a határt mindenfelé, dús aratást ígérve a munkának. Hogyha az aratás eredménye nem az arató zsákját tölti meg, annak már igazán nem a föld az oka, de nem is a munka. Hiszen mind a kettő teljesítette kötelességét becsületesen! A rozs, a búza, a kukoricza és minden egyéb vetés és kerti növény valósággal pazar pompával terült el az alacsony halmokon és a széles, bölcsőszerű völgyeken. Úgy is tűnt föl, mintha a pazar gazdagság nem a kedvező természeti viszonyoknak és a mértéktelenül szorgalmas munkának, hanem az édes föld szerető gyöngédségének volna eredménye. Nem mosolygott az a vidék, hanem hangosan nevetett, hallani véltem a vidék kaczagását. S a mint a ragyogó nyári nap végigsugárzott a tarka, friss mezőkön, úgy láttam, mintha folyékony aranyba mártotta volna valami hatalmas művészi kéz az egész nagy mindenséget. Es minden fa, sőt a fának minden lombja, úgyszólván legkisebb levélkéje magán viselte színében is saját egyéni jellemvonását. Hogy mind egyforma szép, de azért mindenik ellenállhatatlanul bizonyítja, hogy telítve van különös, sajátos, duzzadó étellel.

Fölnéztem a magas kékségbe, hol tarka, habos nyári felhők úsztak lassan, csendesen. A kékség világos volt, derülten tekintett le a puha pátzsitos földre. És úgy éreztem, hogy itt ezen a teli marokkal megáldott talajon nincsen egy porszem, nem lehet egyetlen fűszál, mely ne ragyogna a túlradó, keblet feszítő, szívet és lelket színültig megtelítő boldogságtól. És lám az emberiség ezredévek óta hasztalan keresi a mennyországot, a hol nincs többé anyagi nyomorúság, nincsen lelki szenvedés és kínzó gyötrődés. Évszázadok óta keresi és nem találja! Pedig itt van az a hely! Miért nem tódulnak hát ide, mikor itt mindent megtalálnának, a mi után szívük oly hosszú idők óta hasztalan sóvárog?

Mert nemcsak ott tárja ki kincsekkel teli kebelét a zsiros talaj, a hol a munkás kérges tenyere nyomokat hagyott, vagy a hol izzadtságával locsolta porhanyósra a kemény göröngyöt. Az árokpartokra senki sem palántálta az ezerjő füvet, nem ültette el gondos kéz a kutyatejet, nem ápolta a viruló szarkalábat vagy a székifüvet és a térdigérő pázát, százféle selymes növényeit, mégis virágozik dúsan, pazarul, gazdagon. Sőt az országúton vagy a dülök keskeny csapásán, még a terhes szekerek vasráfjai sem tudták a véletlenül elhullt magból kikelt és fölfelé igyekező növény életét kioltani.

Ha nem tudtam volna a legszomorúbb bizonyossággal, hogy ezen a vidéken most élethalál harcz folyik a mindennapi falat kenyérért, ha nem azért mentem volna éppen oda, hogy ezt a harczot tanulmányozzam, megfigyeljem, bizony legmerészebb képzeletemnek sem juthatott volna eszébe a valóságot csak meg is közelíteni. Itt ne lenne kenyér, a hol még egy göröngy sem marad kihasználatlanul! Itt szűkölködjön a munkás, a hol a legkisebb paréj is a munka nagyságáról és hatalmáról beszél! Nyomorúság lakozhatik-e itt, a hol számára még akkora hely sem maradt, a hol egy hernyó meghúzódhatna? Szegénység legyen itt a virágzó gazdagság közepe?

Kételkedésemet brutálisan csapta szét egy csendőrtiszt kardcsörtetése, ki egy kis megállóhelynél ugrott le a vonatról s a reá várakozó sertéssörtével ékített kalapú gazdatisztal úgymint üdvözölték egymást, mintha régi jó ismerősök lettek volna. Utánuk szigorú hivatalossággal nehéz öltözetben, szuronyos puskával a vállán lépegetett a csendőrkáplár, ki a kocsis mellett elől foglalt helyet, a nélkül, hogy a szuronyt levette volna

puskájáról. Ez a látvány belezökkenett a valóságba. Igen, itt sztrájk van. Minél több őrházat hagy el a zakatoló vonat, annál több csendőrt láttam föl- és leszállni. Később katonák masíroztak a földeken vagy lovascsapatok vágtak nagy porfellegeket a csendes vidéken.

Kellemetlen érzés hatalmasodott el rajtam. Ellenséges földön vagyunk hát? Valami nehéz, komoly némaság feküdt meg a virágos pusztát. Temetői hangulat mindenfelé. És elképzeltem a szörnyű munkásokat, kik talán arrább nagy csapatokban pusztítva, rombolva járnak be a falukat és a majorságokat, fenyegetve nemcsak a vagyont, de az életbiztonságot is. Ha nem így volna, mit keresnének itt a csendőrök, bakák, huszárok, dragonyosok? Hiába nem szállítják a temérdek haderőt. A szökülő gabona között előelőtünező sötét, rokkant és elhagyott viskók is azt mutatták, hogy beljebb, arra Dombóvár körül valami rémes csatározás folyik. Mert ezek a kunyhók mind olyan némák, egyedülállóak voltak, mintha egy lélek se laknék bennük. Mintha mindenki elment volna a messzibe végigküzdeni az erőszakos háborút.

A szürke, földhöz lapuló alázatos faluk hasonló képet mutattak. Csendesek, néptelenek voltak, jóformán csak asszonyokat és gyerekeket lehetett bennük látni. Legalább a vonatról úgy tűntek föl, mintha a férfiak mind kihaltak volna.

Néhány óra alatt berobogtunk a csatatér kellős közepébe, de nemcsak háborúnak, de még munkásoknak sem igen lehetett nyomát sem látni. Borzalmas némaság és elhagyatottság mindenütt. És mikor a vonatról leszállva egyedül, gyalog bandukoltam Dombóvár felé, a gyönyörű természet százféle nyelven kezdett hozzám beszélni. És nem jólétről, nem boldogságról, hanem nyomorúságról és elnyomatásról. A nap fényes ragyogása játszi sugaraival szinte gúnyt űzött az egész világból. Hallottam a mint mondta:

— Íme, mindent életre hoztam, nagyra fejlesztettem, a határ roskadozik az élettől s mégis ébenhalók tanyája lett ez a vidék. Nem én tettem azzá, hanem az élelmes és az élhetetlen emberek. Az egyik mindent magához tud kaparintani, a másik még annyit sem, hogy siránkozó éhes gyermekének száját egy falat kenyérral bedughatná!

A kalászkok integettek felém és szóba állottam azokkal is. Elmondták, hogy égeti őket a forró izzadtság, mely annyszor és olyan bőven csurgott le reájuk; hogy a csillagos éjszakákon,

mikor a nappal zsongása elcsendesül, kínzó sóhajokat, fájdalmas nyögéseket hallanak a faluk és a majorságok felől. És azt sem tudják megérteni, hol maradtak azok a szép, erőskezű, de szomorú arcú emberek, a kiket annyiszor láttak itt a közeliükben a földeken, a mint térdelve vagy reggeltől estig csetelvebotolva végezték azt a munkát, mely nélkül a talaj árvának érzi magát, mert nem tud teremteni semmit.

És minden bokor, minden fa, minden fűszál, minden növény, maga a föld is megszólalt és mind szomorúságról, életet megkeserítő, lázító és megalázó nyomorúságról beszélt.

A természet pazar gazdagságával szemben íme itt volt a végtelen nyomor. S az ínség mint a korbácsütés talpra ugratta az embereket, hogy ne tűrjenek már tovább, mert a türelem legvégső határa elérkezett. Nem a telhetetlenség szólította csatába azokat a munkásokat, hanem sorsuk tovább viselésének lehetetlensége.

*

Összejártam néhány falut és ott csakhamar nyitjára találtam a nagy kihaltságnak. A munkások, mintha a legkitűnőbbek lettek volna szervezve, nem igen mozdultak ki a lakásaikból, legföljebb ha a közvetlen szomszédságba elmentek, hogy sorsukról és harczukról tárgyaljanak. A hány munkással így a lakásán — többnyire az utcaajtóban — beszéltem, mindegyiknél azt a csodálatos nyugodtságot találtam, mely méltán lepott meg. Az elkeseredett emberek nem nyugodtak, hanem ellenkezőleg, türelmetlenek szoktak lenni. S ha az elkeseredettséghez még szervezetlenség és tudatlanság is járul, csak annál kevésbé lehet az ágaskodó szenvedélyeket féken tartani. És ezek a munkások nyugodtak, türelmesek, békés magaviseletűek. Pedig mindenük koczán van. És nem szervezettek. Szocializmusról már ugyan hallottak, de arról csak annyit tudnak, hogy a munkásoknak jót akar. Hogy mi annak a szocializmusnak a célja, mik a törekvései, mely úton igyekszik azokat elérni: minderről sejtelmük sem volt. Azt sem tudták, mik a föltételei annak, hogy valaki szocialista lehessen, vagy mi módon juthat a szocialistákkal érintkezésbe. Szóval nem voltak szocialisták még a legtávolabbról sem.

De szocialistáknak nevezték magukat széltében-hosszában. Pedig a szocializmustól nem vártak semmit, mégis bizonyos büszkeséggel nevezték magukat azoknak. Csak saját erejükben bíztak és nyilván csak sejtették, hogy csak úgy győzhetnek, ha

a harcban nem mint közönséges emberek, hanem mint szociálisták vesznek részt. Íme a nagy, életképes eszmék csodálatosan határtalan ereje. Ezek között az emberek között még senki sem propagálta a szociálizmust; ellenkezőleg, a mit róla hallottak, az mind rossz, becsmérlő volt, hogy velük azt az új eszmét megutáltassák. És ők a sok gyalázó szó daczára magukénak vallják a megrágalmazott, sárral dobált eszmét és tudják róla, hogy nagy, tiszta és igaz.

Öntudatosak szintén nem voltak e munkások, mert hiszen az öntudat a fölvilágosultság következménye s ez megint csak ott lehet, a hol a munkások osztályhelyzetüket tisztán fölismerték, tehát szervezethez tartoznak. Mindamellett azonban úgy a sztrájk kitörésénél, mint annak egész tartama alatt olyan egyöntetűen jártak el, mintha valami közös terv szerint cselekedtek volna. Pedig ilyen közös tervről náluk szó sem volt. Az összebeszélések csak nagyon szűk körre szorítkozhattak, legföljebb az ugyanegy pusztán arató munkásokra. Az egy akarat szerint való cselekvés nem a harc kitörése előtt, hanem annak már folyamán vált csak valósággá.

Hogy a munkások minden összebeszélés nélkül és a szervezkedés teljes hiányában is ilyen bámulatosán összetartottak, annak csak egy magyarázata van. Mindent kockáztattak ugyan, de még sem kockáztattak semmit. A mezei munkásnak az aratási munka adja meg úgyszólván az egész évi kenyérnek valóját. A ki közülök kimarad az aratásból, az egy esztendőre lába alól elveszítette a legszűkebb megélhetésnek is az alapját. Ezért törekszenek a földművelő munkások arra, hogy mindenáron jussanak aratási munkához, másrészt meg arra, hogy aratási munkával minél többet kereshessenek. Ha valamely vidéken a munkások odáig jutottak, hogy nem törik magukat az aratási munka után, ez azt jelenti, hogy azon a vidéken a munkabérek már sokkal mélyebbre sülyedtek, mintsem hogy a megélhetést csak távolról is biztosíthatnák. És a dunántúli munkásoknál ez volt a helyzet. Az a tény is, mely szerint a munkások a legnagyobb nyugalommal és mosolyogva várták a történendőket, nem törődve sem csendőrrel, sem katonasággal: ebben leli magyarázatát. A legmagasabb fokú kétségbeesésen is messze túl levő érzéketlen állapotnak a nyugalma volt ez. Nem nyugalom, hanem elfásultság, halálos, dermesztő közöny.

A panaszból kifogyhatatlanok. S igazukat legjobban bizonyítja az a tapasztalat, hogy csaknem mindenütt ugyanazt

mondják. Beszélhetünk száz vagy ezer munkással akárhány faluban, pusztán, kevés eltéréssel ugyanazt halljuk. Feltűnő, hogy a bánásmód ellen nem igen panaszkodnak, pedig a helyszínen szerzett tapasztalataim szerint erre is volna okuk bőven. Szinte a levegő terhes a temérdek durvaságtól, kegyetlenségtől és embertelenségtől, melyet velük szemben gyakorolnak. És ez ellen még sincs kifogásuk, még pedig annál az egyszerű oknál fogva, hogy a rossz bánásmódnál nagyobb bajaik is vannak. Nincsen kenyerük, pedig ez még a jó bánásmódnál is szükségesebb.

Tizenkettedén aratnak a legtöbb helyen. Egy kaszára olyan kis területet adnak, hogy egy-egy munkás még jó termés idején sem kereshet annyit, a mennyivel kenyere biztosítva lehetne. És ebből a keresetből még egy jórészt el kell fizetnie. Maga fogadja a gyűjtőt. Fizet az aratógazdának. Robotot szolgál, ingyen munkát végez. A napszám télen gyakran még a 60 filléren is alól van. A kukoricza nem harmados, mint a nagy alföldön szokásos, hanem ötödös. Az egész évi kereset ilyenformán nem igen rúg föl 200 koronára sem. Ebből megélni teljes lehetetlenség. Ha még ehhez hozzászámítjuk, hogy a vidéken a kisebb-nagyobb hatalmasságok milyen mesterien tudják a járatlan, tapasztalatlan szegény emberek zsebéből a pénzt kihúzni, akkor némileg megközelítettük a dunántúli földműves munkás sorsának vázlatos megrajzolását.

De lássuk mit szól a miniszter hivatalos kimutatása. (*Mezőgazdasági munkabérek Magyarországon 1904-ben.*) Somogy vármegyében az átlagos férfi-napszám tavasszal ellátással 83 fillér, ellátás nélkül 100 fillér; nyáron ellátással 136 fillér, ellátás nélkül 184 fillér; ősszel ellátással 88 fillér, ellátás nélkül 119 fillér; télen ellátással 67 fillér, ellátás nélkül 98 fillér. Nőknek hasonló föltételek mellett tavaszon 64 fillér, 85 fillér; nyáron 95 fillér, 125 fillér; ősszel 70 fillér, 92 fillér; télen 51 fillér, 71 fillér.

Az aratás így történt:

J á r á s	A r a t ó r é s z		
	konvenczió nélkül		konvenczió mellett
	ősziből	tavaszból	
Barcsi	$\frac{1}{10}$ — $\frac{1}{9}$	$\frac{1}{10}$ — $\frac{1}{9}$	$\frac{1}{12}$
Csurgói	$\frac{1}{10}$	$\frac{1}{10}$	—
Igali	$\frac{1}{10}$	$\frac{1}{10}$	$\frac{1}{11}$
Kaposvári	$\frac{1}{10}$	$\frac{1}{10}$	$\frac{1}{12}$

J á r á s	A r a t ó r é s z		
	konvenczió nélkül ősziből	konvenczió nélkül tavasziból	konvenczió mellett
Lengyeltóti	$\frac{1}{10}$	$\frac{1}{10}$	$\frac{1}{12} - \frac{1}{11}$
Marczali	$\frac{1}{10}$	$\frac{1}{10}$	—
Nagyatádi	$\frac{1}{10}$	$\frac{1}{10}$	$\frac{1}{11}$
Szigetvári	$\frac{1}{11} - \frac{1}{10}$	$\frac{1}{11} - \frac{1}{10}$	—
Tabi	$\frac{1}{10}$	$\frac{1}{10}$	—
Kaposvár városi	$\frac{1}{10}$	$\frac{1}{10}$	$\frac{1}{12}$

A részaratók rendszerint a 10-dik, kivételképen s inkább ősziből a 11-ik részt kapták, ha pedig ellátás mellett arattak, a mi ritkább eset volt a 13—11-iket, általában és átlagban is a 12-iket, vagy aratás és cséplésért együtt a 10-iket, többnyire szalma nélkül.

Tolnamegyében az átlagos férfi-napszám tavasszal ellátással 81 fillér, ellátás nélkül 119 fillér; nyáron ellátással 137 fillér, ellátás nélkül 186 fillér; ősszel ellátással 98 fillér, ellátás nélkül 130 fillér; télen ellátással 65 fillér, ellátás nélkül 94 fillér, A nőknek hasonló feltételekkel tavasszal 64 fillér, 85 fillér; nyáron 95 fillér, 125 fillér; ősszel 70 fillér, 92 fillér; télen 51 fillér, 71 fillér.

J á r á s	Aratórész konvenczió nélkül	Pénzbér ellátás (konvenczió) nélkül kat. holdankint
Dombóvári	$\frac{1}{10}$	12K
Dunaföldvári	ősziből $\frac{1}{11} - \frac{1}{10}$ tavasziból	10
Központi	$\frac{1}{11}$	10
Simontornyai	ősziből $\frac{1}{11} - \frac{1}{10}$ tavasziból	10
Tamásii		11,50
Völgységi		9,50

Most figyelembe kell azonban vennünk, hogy az adatokat nem mind a két féltől, hanem kizárólag a gazdasági tudósítótól szerzik be, kik azonban gazdatisztek, bérlők vagy birtokosok. Nem tehető föl, hogy ezek a tudósítók rájuk nézve kedvezőtlen adatokat küldjenek be. Még akkor sem teszik ezt, ha egyébként egészen jóhiszeműek, mert hiszen a gazdák a munkások helyzetét általában elég rózsásnak gondolják és ők csodálkoznak legjobban, ha azok elégedetlenkednek. A téves adatok halmazát némiképen csak a gazdálkodók meglehetősen korlátolttsága csökkenti, kik nagyrészt abban a hitben élnek,

hogy a nyári 2 koronás napszám már nagyon magas. Ilyenformán meglegszenek, ha néhány hatossal emelik a statisztikai számokat magasabbra a valóságban létező számoknál.

Klasszikusan bánnak el azután a számokkal. Ha nyáron 2—3 korona a napszám, ezt egyszerűen általánosítják három hónapra, holott az ilyen »magas« bérek csak néhány napig szoktak tartani. De a legkitűnőbbek a téli számok. Télen szintén van valami napszám. A tudósító megírja, azután általánosítják a beküldött számot három hónapra és minden munkás számára, noha ez a napszám, sőt napszám egyáltalán csak *20—30 ember számára létezik*, míg ezer és ezer munkás egész télen át *egy árva fillért sem keres*. Ilyenformán a miniszter kimutatásában minden munkásnak ad egész éven át mindennapra bért, mely mellett a munkások azonban az év kétszáz napján bátran éhen halhatnak, mert abból ugyan egy fillért sem látnak.

A viszonyok romlottsága s különösen a nyári munkabéreknek minimumra, vagy még azon is alul való sülyedése kergette a dunántúli munkásokat a sztrájkba. Nem készültek ők erre, hanem nem tudtak előre kitérni.

A harcztot azután — tudtukon kívül — nagy ügyességgel csinálták végig. Először a Dombóvár körüli puszták egyikén szüntették be a munkát az aratók. Azon a vidéken a sztrájk még nagyon szokatlan és új dolog. Futó- tűzként terjedt el a híre. Pedig itt még a posta is ólomlábakon jár. Mintha a könnyű szellő is a munkások pártjára állott volna és az hordta volna el a híreket mindenfelé. És a hová a hír eljutott, ott rögtön letették a kaszát. És megfogadták, hogy nem dolgoznak béremelés nélkül, mert így is éhezniök kell, de úgysis, ha a régi föltételek mellett aratnak. Pár nap alatt Tolna és Somogyban mindenütt, Veszprém és Baranyának is egy részében sztrájkban állottak a munkások.

A kik a közelben laktak, hazamentek, míg a többiek ott a helyszínén táboroztak. A legnagyobb nyugalommal viselkedtek. Az újságokban megjelent és nagy vérengzésekről szóló híreknek fele sem volt igaz. Nagyon kevés összeütközés volt a munkások és a hatalom kirendeltjei között, a mi leginkább a munkások békés magatartásának volt köszönhető. Mihelyt valahol csendőr vagy katonaság van kirendelve, ott igen nehéz elkerülni az összekoczanást; mert a hatóság fegyvereseinek megjelenése mód nélkül izgatólag és fölháborítólag hat. Így azt nekünk talán nehéz olyan könnyen elhinnünk, de képzeljük

magunkat a munkások helyzetébe. Mi éhezünk, rongyoskodunk, daczára annak, hogy nehéz munkánkkal éljük a nyomorult életet. Most néhány fillérrel több bért kérünk csupán s egyebet nem csinálunk. A magunk munkaereje árának megbecsüléséhez talán föltétlen jogunk van. Tehát csak ezt a jogunkat gyakoroljuk. S íme, megrakják a falukat és a pusztát fegyveres erővel. Miért? Mi ellenünk! Mi nem csinálunk semmi erőszakosságot, nem is tudjuk, miért hozták ide a sok csendőrt, katonaságot, de annyit tudunk, hogy miattunk hozták, hogy mi vagyunk az ellenség, hogy velünk akarnak valamit. Ez a tudat pedig mélyen elkésérít és föllázít. S ha a dunántúli munkások még sem veszítették el önuralmukat, ez a tény sokkal inkább tiszteletreméltó, mintsem mi, kik a mozgalomtól távol állottunk, csak meg is ítélnénk.

Egyedül, magukra hagyva küzdöttek és — győzelemmel végezték be a harcot. Igaz ugyan, hogy föllállított követeléseik rendkívül mérsékeltek is voltak, mindamelllett nem kis munka volt győzelmet aratni, mert a hatalom ellenállása éppen olyan nagy volt, mintha az egész határt mindenestől követelték volna. Bizonyosnak látszik, hogy a munkások ezt a győzelmet nem annyira öntudatos harci módszerüknek, mint inkább véletlenül eltalált taktikájuknak köszönhetik. Továbbá azon körülménynek, hogy az irtóztató nyomorúság, az élet iránt való közömbösség úgyszólván néhány pillanat alatt harczba vitte a három megye egész népét. Mert nem volt éppen semmi koczkáztatni valójuk. Ha egy-két pusztán sztrájkolnak csak, könnyű szerrel helyettesítik őket más vidéki munkásokkal. Azonban három megyét nem voltak képesek a gazdálkodók munkással ellátni.

A munkásokra nézve az egész küzdelemből megmaradt a tanulság, hogy a kiküzdött eredményeket csak állandó készenlétben állással, tehát rendszeres szervezkedéssel tarthatják meg. A gazdálkodók már meg is tanulták ezt és igyekeznek tömörülni, hogy még egyszer ne legyenek kitéve hasonló meglepetésnek.

Bár a munkások csaknem teljes győzelmet arattak az egész vonalon, mert nagyjából egész követeléseiket megadták, mégis, mivel a föllállított követelések szerények voltak, sokkal nagyobb jelentőségű és messzebbreható az erkölcsi eredmény, a mely abban áll, hogy a munkások tudatára ébredtek saját erejüknek, önbizalmuk fölébredt és megerősödött. Ez pedig a jövőre nézve a munkások szempontjából igen fontos.

Magyarországon a legelső eset volt az uradalmi cselédek tömeges sztrájkja. Az aratómunkások mozgalmá ragadta magával a cselédeket. Követeléseket állítottak föl és vagy egészben vagy részben teljesítették is gazdáik azokat. A sztrájk olyan módon kezdődött, mint az aratóké, azzal a különbséggel, hogy a munkát beszüntetett cselédek nem maradtak tétlenül otthon, hanem csapatosan mentek majorról-majorra, társaikat mindenütt rábeszélték a munka beszüntetésére és magukkal vitték őket. Állítólag ezer főnél is többre szaporodott így a sereg. Erőszakosságot azonban sehol sem követtek el, mindenütt a békés rábeszélés fegyverét alkalmazták. Ezt maguk a gazdálkodók is elismerték. E közben a cselédek igen szép bizonyosságát adták annak, hogy mennyire szeretik a rájuk bízott jószágot s szinte érző teremtményeknek tekintve azokat, melyekkel kegyetlenkedni semmi körülmények között sem szabad. Ugyanis mikor nagy seregben vonultak keresztül a pusztákon és az újtjokba eső majorkból magukkal hívták a cselédeket, *minden majorban hagytak vissza annyi embert, a mennyi az otlevő jószág gondozására szükséges volt.*

Eleinte a sztrájk idején is mindenféle rémhírek keltek szárnyra azokról a pusztításokról, melyeket állítólag a sztrájkolók elkövettek. Hogy nagy területeken lekaszálták vagy letaposták a zöld gabonát, gyújtogatásokat kíséreltek meg, a birtokost agyon akarták verni stb. Később kiderült, hogy mindezekből a híresztelésekből egy szó sem igaz.

A cselédek az egész küzdelem alatt a legbékésebb magatartást tanúsították. Azt a munkát, mely a jószág gondozására tartozott, elvégezték, csupán külső munkát nem teljesítettek. Ragaszkodtak ahhoz erősen, hogy a bérek emeltessenek, mert addig, míg ez meg nem történik, a munkát nem folytatják. És bizony volt okuk erre elég. A cselédek évi keresete ugyan magasabbra rúg, mint a munkásoké, csakhogy mennyivel többet is kell nekik ezért dolgozniuk? Mennyit jelent számukra már csak az a teljes lekötöttség is, melynél fogva úgyszólván éjjelnappal, élve vagy halva, tűzön és vízen szolgálatban kell állaniok, ha gazdájuk kívánja.

A miniszternek előbb említett kimutatása szerint Somogy megyének néhány járásában a gazdasági cselédek bére a következő:

1. a csurgói járásban átlag 41 K, 10 q. búza, 14 q. rozs, tengeri, 2 tehénre marhalegelő, 2 sertésre sertéslegelő, 8 m³ tűzifa, 150 □-öl kert;

2. az igali járásban átlag 45 K, 4 q. búza, 8—9 q. rozs, 2 q. árpa, 32 kg. konyhasó, 1000 □-öl tengeriföld, 150 □-öl kert, 6 m³ tűzifa, 3 q. szalma, 1 drb tehéntartás, 6 öreg koczatartás malaczczal;

3. a kaposvári járásban átlag 55 K, 5 hl. búza, 15 hl. rozs, 1400 □-öl kapas- és kertiföld, 15 kg. só, 8 m³ fa, 1 öreg, 2 drb koczára és szaporulatára legelő;

4. a lengyeltóti járásban Lengyeltótiban 100, de Tótszentpálon csak 32 K, 4 q. búza, 12 q. rozs, 1400 □-öl szántó és kert, 8 m³ tűzifa, 1 drb marha-, 2—3 drb sertéstartás;

5. a marczi járásban 100 K, 3,8 q. búza, 9,2 q. rozs, 1200 □-öl tengeriföld, 200 □ öl kert, 2 öl tűzifa, 1 drb marha-, 2 drb sertéstartás.

Tolnamegyében:

1. a dombóvári járásban 40 K, 8 q. búza, 5 q. rozs, 8 m³ fa, 400 □-öl rét, 1100 □-öl szántóföld és kert, 14 drb sertéstartás, malaczaival együtt;

2. a dunaföldvári járásban 52 K, 12 p. m. búza, 12 p. m. rozs, 12 p. m. árpa, 10 kg. só, 8 m³ fa, 1660 □-öl föld, 1 drb marha- és 10 drb sertéstartás, malaczaival együtt;

3. a központi járásban béresé 80 K, 6 hl. búza, 10 hl. rozs, 4 hl. árpa, 1600 □-öl föld és kert, 4 m⁸ fa, 1 drb tehéntartás, 5 sertéstartás malaczaival;

4. a simontornyai járásban Gyönkön konvencziósé 40 K, 8 p. m. mérő gabona, 20 p. m. rozs, 1200 □-öl szántó, 200 □-öl kert, 8 m³ tűzifa, 1 tehéntartás, 5 sertéstartás malaczaival; — Simontornyán 100 K, 3,8 hl. búza, 16 hl. rozs, 2,4 hl. árpa, 1200 □-öl föld, 100 □-öl kert, 16 kg. só, 10 m³ tűzifa, 1 drb marha- és 4 drb sertéstartás;

5. a tamási járásban átlag 60 K, 4-5 q. gabona, 1400 □-öl föld és kert, 20 kg. só, átlag 6 m³ tűzifa, 2 koczatartás.

Itt figyelembe kell vennünk még, hogy a cselédföldeket a természetlenebb területeken szokás kiadni; a gabonából a silányabbat adják és minden természetbeni illetéknél igyekeznek a gazdálkodók lehetőleg a maguk javát szolgálni. Ezen a gyakorlaton a cselédek sztrájkja most valamicskét változtatott, s hogy a javulás ne csak megmaradjon, de fokozódjék, arról alighanem gondoskodni fognak ezután a már látószemmel élő cselédek.

Hogy mennyire érvényesül a gazdasági materializmus törvénye a társadalmi harcok minden mozzanatában, annak

érdekes példája a következő. Hogy a gazdálkodók minden mozgalmat egyedül abból a szempontból bírálják el, hogy abból nekik mennyi hasznuk vagy kárjuk van, az természetes. De érdekes, hogy az aktív gazdatisztek például első sorban a cselédek mozgalmát helytelenítették. Beszéltem azonban néhány nyugalmazott gazdatiszttel, kik viszont a cselédek mozgalmát tartották jogosnak. A magyarázat abban van, hogy a nyugalmazottaknak már nincs dolguk a cselédekkel, ellenben van a munkásokkal, mert néhány holdnyi földjüket azokkal munkáltatják.

Csizmadia Sándor.

BUDAPEST MŰVELTSÉGI ÁLLAPOTA 1824 KÖRÜL.

I.

A két testvérváros jelleme ez időben állapotodott meg olyanul, a minőnek főbb vonásokban mind a mai napig ismerjük. Buda, a főváros, a XVIII. századtól kapta jellemző alakját; Pest, az ország gazdasági központja, a XIX. század alkotása. Amaz a múlt, ez a jelen városa.

A középkori és a renaissance Budát a török uralom s a sok ostrom elpusztították. Mária Terézia és II. József állították helyre a várost, ez utóbbi ide helyezte az ország főhivatalait is. A XIX. század húszas éveiben Buda már kész város volt, körülbelül 35,000 lakossal; de úgy látszott, hogy gyors fölvirágzása el is érte tetőpontját s a fejlődés menete jelentékenyen meglassúdott. Az országos hivatalok s a főnemesek palotái még nagyrészt a XVIII. században épültek; Mária Terézia idejéből való volt az egyszerűségében bájos királyi palota is, Hillebrand műve, mely szinte a várkert dús lombjain látszott könnyedén nyugodni, s melyet csak a közepére toldott, ekkor már használatlan csillagvizsgáló torony éktelenített. S a várhegy lábánál, délre a népes Tabán, a ráczok városa, északra a Víziváros, melyet még az alsó várfalak romjai határoltak, ezeken túl az Országút és az Újlak (Neustift) nyúlt el; nyugatra a kedves Krisztinaváros kertjei és szöllei húzódtak. E vidékies, részben falusias jellemű városrészek mintegy koszorúval öveztek a város gyöngyét, a hegyen nyugvó, méltóságosabb Várnegyedet. A sziklás

* E cikk részlet szerzőnek *Ferenczy István életrajza* című legközelebb megjelenő munkájából, a korkép azért van 1824-ből felvéve, mert ez évben került vissza Ferenczy Rómából.

Gellérthegyen apró házikók sorai — megannyi fecskéfészek — kapaszkodtak fölfelé; a szép vonalú oromtetőn az új csillagvizsgáló intézet szerény épülete vonult meg. Csöndes város volt Buda; egyszerű, szőlőművelő polgárok és nyugodt hivatalnokok tanyája. Nem csoda, ha a költői kedélyű, a *csendes ürességet* kereső Ferenczy ide telepedett; hajlama és emlékei ide vonzották. Itt legénykedett ő Balázs műhelyében, itt járt Kauschmann rajziskolájába, s a római tájak kedvelőjét a változatos, messze látóhatár és Buda szelíd halmai csábíták. Szent György piacza XVIII. századbéli épületei között emelkedett Sándor gróf új ízlésű palotája, empire formák egyszerű komolyságában, belül a modern kényelem messze földön híres pazarságával, vízvezetékekkel, fürdőszobákkal, központi fűtéssel, dúsgazdag, színpompás téli kerttel. Itt lakott Ferenczy s a budai csendből letekinthetett a hatalmas folyam túlsó partjára, a sivatag homokon gyökeret verő, pompásan fejlődő, pezsgő életű fiatal városra.

Pest a XVIII. század végén kezdett rohamosabban növekedni és csakhamar elérte, sőt túlszárnyalta Budát. 1820-ban lakosai számát 60,000-re becsülik; ekkor már az ország legnépesebb városa. A fejlődés gyorsaságában, az egykorúak megállapítása szerint csak Szent-Pétervár versenyez vele s csupán Észak-Amerika újonnan alapított fővárosai mulják felül. Növekvése természetes, s főleg földrajzi helyzetéből származó. Az ország közepén, az inkább háborús védelemre, mint békés kereskedelemre alkalmas fekvésű főváros tőszomszédságában, Európa éléskamrájának, a nagy magyar Alföldnek északi szegletén, a legnagyobb vízi-út partján, arra volt hivatva, hogy az ország gazdasági forgalmának központja legyen. A Duna mentén szakadatlan sorban állottak egymás mellett a hajók, s az áruk ki- és berakásának örökös zivaja élénkítette a homokbuczkás partot. A város keskeny körszelet alakban simult az éltető folyamhoz, de a száraz felől is, az országot minden irányban átszelő hatalmas utak torkolltak belé. Vác felől a mai Váczi-körút, Kassa, Eger felől a Kerepesi-, Erdélyből az Üllői-, Délmagyarország és Törökország irányából a Soroksári-út Ezen főutak közeit lassankint külvárosok töltötték ki. A vízi és a száraz utak megannyi ér, melyeken át ide hullámszik a magyar birodalom anyagi termékeinek árja s itt megosztva újra visszaömlik egész a legtávolabb részekig. A forgalom még nem egyenletes, nem egyformán az egész évre kiterjedő; a négy vásári héten torlódik főképen össze. Azonban *az ország szíve* meg volt és kezdé működését.

Kellemes tartózkodási helynek Pest nem volt mondható. A hirtelen növekvő városban nagyon vegyes népség verődött össze; sok élhetetlen, kit csak a könnyű megélhetés reménye csalt ide. Mint mai napság Nápolyban, töménytelen s tolakodó koldushad állta el az utakat; csonka tagjaikat, rút kelevényeiket mutogatva, s kimerítve a szánalomkeltés minden lehető furfangját. Az utczákon gyakran halomra gyűlt a szemét; rendes csatornázás vagy öntözés nem volt; szélben rettentő por, esőben feneketlen sár kínoztta a járó-kelőket. Vásár idején e kellemetlenségek hatványozódtak. Rossz ivóvíz és mocsaras környék segítette a fertőző betegségek pusztító hadjárait, s a fiatal város nem tudott ennyi baj ellen egyszerre küzdeni.

Az egykorúak mégis telve vannak Pest dicséretével. A mohácsi vész óta tespedő országban megrészegeti az embereket a fejlődésnek, az életnek ez első nyilvánulása. Növekvő lakosság, zaj, forgalom, földből kiemelkedő utczasorok és városrészek, gyorsan gazdagodó s palotákat emelő kereskedők, fényes kirakatok oly szokatlan látvány, hogy az emberek elvesztik a mérlegelés higgadságát. Az Uj-Vásártérről (ma Erzsébet-sétátér) az a vélemény, hogy a velencei Piazza San Marco után az osztrák császár birodalmának legszebb tere. Vagy minő furcsa nekünk, kik a Párisi Ház csúf kis épületét ismerjük, hogy a józan Schams (mások még jobban lelkesülnek) ezt írja róla: Als besondere und wahrlich seltene Verschönerung der Stadt Pest, verdient vorzugsweise gezählt zu werden: das neue Baron Bruder-, oder sogenannte Parisergäsehen, das seinen Durchgang aus der Herren- (ma Koronaherczeg-utca) in die Sehlängengasse hat. Die prachtvollen Ein- und Ausgänge, die kunstvolle Glasdecke, wodurch dieser Halle das Licht zuströmt, so wie überhaupt das schöne und niedliche Ebenmass dieser Anlage, gewährt dem Auge einen ebenso überraschenden als seltenen Anblick etc.* Az egyetlen, a mi teljesen megérdemli a leírók himnusait: a Dunapart -természeti szépsége. Estefelé a folyam sodra ellen ívben hajló hajóhíd megtelt sétálókkal, kik a Duna tiszta levegőjében élvezték a kettős város gyönyörű látványát.

Pest lakossága ekkoriban túlnyomó részt német. Utczán, sétahelyeken, kávéházban vagy színházban azt hihetne az ember, hogy Németország valamelyik városában van. A kevés

* Schams. Beschr. der Freystadt Pest. 92. 1.

számú magyar ügyvéd, hivatalnok, diák vagy vidéki birtokos elvész a sokaságban. Társalgási nyelvök ezeknek is gyakran a latin. S mégis ez idegen város lesz a magyar újjábredés egyik tényezője. Az államtest anyagi vérkeringése megteremtette magának központi szervét, s *az ország szíve* nemsokára eszmék és érzések egyesítésére s szétvitelére is alkalmasnak bizonyul.

II.

Magyarország teljes anyagi és szellemi kimerültsége után, a XVIII. század közepe táján mindkét irányban élénkülés állott be. Míg azonban a *gazdasági* föllendülés csakhamar központot alkot magának, s a század elején alig 2000 lelket számláló Pestet a század végén már több mint 30,000 lakosú jelentős várossá emelvén, innét szerveződik, addig a *tudományos* és a gyér *irodalmi* élet a legkülönbözőbb helyek közt oszlik meg. Az irodalom kiinduló pontja Bécs, később majd egyik, majd másik vidéki város nyomul rövid időre előtérbe. A XIX. század első két évtizedében, vezető hely híján, Kazinczy vezető személyisége levelezésével s utazásaival kapcsolja némileg össze az egymástól távoleső s idegen részeket. A meglepően növekvő és gazdagodó Pest természetesen már régóta csábító központul kínálkozott az irodalomnak is. Kármán József tette 1793-ban az első öntudatos kísérletet ez irányban, a külső körülmények folytán sikertelenül. Révai, majd a *pesti triász*, Horvát István, Szemere és Vitkovics viszont nem jutottak vezető szerepre; az előbbi tán csak kora halála következtében. Pestnek meg kellett várni a természetes fejlődés sorát. Az irodalomnak az az ága ver itt először gyökeret, mely legközelebb van a gazdasági élethez, melynek létfeltételei hasonlóak a kereskedeleméhez: az újságírás. Kulcsár István 1806-tól kezdve adja ki Tudósításait, az országnak csakhamar legelterjedtebb magyar lapját. 1817-ben indul meg a Tudományos Gyűjtemény, az első nagyszabású tudományos folyóirat. Lassankint megnövekszik a pesti magyar írók községe, ha nem írói foglalkozásuk hozta vagy köti is őket ide. Schams 1821-ben már 54-et sorol fel. Elhatározó fontosságú végül 1822-ben az *Aurora* megalapítása, mely a kor legjelesebb íróit vonja körébe. Ekkor válik Pest föltétlen irodalmi központtá.

Pest beavatkozása az irodalmi fejlődés menetébe esztétikai tekintetben is új korszak kezdetével esik egybe. 1772-től 1822-ig

a magyar írók két nemzedékének fő munkássága abban merül ki, hogy egy általános érvényű irodalomnak még hiányzó eszközeit, a formákat, a nyelvet, a művésziességet kifejlesztették. Versformák különbözősége választja el egymástól az iskolákat. Baróti Szabó és Rájnics prosodiát írnak, s költeményeik sorozata bevallottan csak példatár. Kevésbé nyíltan később is gyakorta a forma az egyedüli cél. A második nemzedék már a versformák mellett inkább a nyelvet a költői s a prózai kifejezőmódját alakítja. A művészi eszközök keresése közben a művészi tartalom visszaszorul. Virág így összegezi feladatát:

. . . hirdesd a régi dicsőült,
S mostani embereket, kik példák jóra lehetnek.

A költészet általában csak kétféle tárgyon próbálja ki formáit és szólamait: idegenből vett eszméken vagy hazai személyek dicsőítésén. Többé-kevésbé szabad fordítás és személyi irodalom az uralkodó. Formák fejlesztése, idegen eszmék átültetése leköti az erőket s az egyéni érzés és gondolkodás mélységei még föl nem tárulnak. Közélet híján az egyéni élet szűk, egyforma és szegényes; még oly kiváló költői tehetségek is, mint Berzsenyi és Csokonai, korlátozottak fejlődésükben. Egyedül az izzó faji érzés tör ki sajátabb és értékes hangokban. Két generáció munkája készítette el az utat a költészet felé, de az Ígéret földjére csak a harmadik nemzedék léphetett.

Az *Aurora* elvszerűen kizárja a *személyi* irodalmat s e miatt az öregebbekkel súrlódása is támad. Az elv nem nagy fontosságú, de jellemző: kezdődik az alakban és tartalomban általános érvényű irodalom korszaka.

Az új irány nagy költője, Vörösmarty, váltakozva használja a versformákat, melyek előtte iskolákat különöztek el; a nyelvőrzők s a nyelvújítók eredményeit egyesíti költői szólamában; a rendi s a faji érzés helyébe a nemzetit teszi s egyéni életét beviszi költészetébe. Az ország gazdasági központja egy új, az egész nemzetet átfogó költészetnek lett székhelye.

Míg Pest ekként nem új irodalmat termelt, hanem az ország irodalmi erőit egyesítette kebelében egy új korszak kezdetekor, addig a képzőművészet első hajtásai magában a városban gyökereznek. A vidéknek nem voltak művészeti szükségletei s nem voltak művészei sem. A XVIII. század folyamán csupán a főnemesség volt elég művelt és elég gazdag ahhoz, hogy kedve teljék a művészetben; s műveltségében bécsi lévén,

a bécsi termelésnek lőn fogyasztója. Hazai kastélyaink ez időből osztrák művészet termékei. Az egyház szükségleteit is jórészt Ausztria elégíti ki. A köznemesség nyugodtan élt igénytelen udvarházaiban; a városi élet pangott s az elszegényedett polgárságnak nem voltak művészeti vágyai. Egyedül Budán és Pozsonyban van élénkebb tevékenység; mind a kettőben bécsi hatás alatt, noha Pozsony viszont jelentékeny erőket ad a bécsi művészetnek. Pest még kicsiny s szegényes város; alacsony, rosszul épített házai közül csupán egy-két főúri palota s az Invalidusok hatalmas háza (később Károly-kaszárnya, ma Központi Városház) emelkedik ki.

A XIX. század kezdetén ellenben Pest emelkedése számos köz és magánépítkezést tett szükségessé. Az első évtized legnagyobb műve, a 3000 nézőt befogadó városi színház (a mai Haas-palota helyén) Aman bécsi építész tervei szerint épült ugyan (1808—1812), de a hazai vagy itt letelepedett építészeknek is jelentékeny szerep jutott a város újjáalkotásában. 1804-ben készítette el Hild építőmester Pest szépítési tervét, s az 1808-ban megerősített szépítő bizottság, József nádor elnöksége alatt, e terv szerint intézte a város építési s rendezési ügyeit. Az új magánpaloták a klasszicizmus nemes ízlésében épültek, s e finoman rajzolt, kedvesen díszített házak adják meg ma is a Deák Ferencz-tér és utca, a Gizella tér, Dorottya-utca, Mária Valéria-utca stb. jellegét. A gazdagabb házakon sohasem hiányzik a szobrászati dísz, változatos frízek, beeresztett domborművek élénkítik a homlokzatot, a barokk kor hagyománya tovább él az orom címerdíszében, a fülkébe gyakran álló alakok kerülnek. 1824-ben Pesten nyolcz szobrász működik, közülök ketten, Dunaiszky és Bauer, már nagyobb nevezetességre is tettek szert.

Dunaiszky munkássága rendkívül kiterjedt, úgyszólván gyárszerű volt. Máig is látható, jellemzőbb művei: négy fából faragott szobor a krisztinavárosi templom két első mellékoltárán, egy gipszdombormű és két fafaragvány a Szépművészeti Múzeumban. Főfoglatosságára síremlékek készítése és templomok berendezése, s ilyen irányú tevékenysége az egész Országra kiterjed. Alapos képzettségű, ügyeskezü szobrász létére is egyre lankad ambíciója, s csakhamar teljesen elhatalmasodik rajta az üzleti szellem. Ugyanígy jár ifjabb kartása, Bauer Mihály is. Díszítő feladatok sokaságában, a művészetnek üzleti gyümölcsöztetésében merül ki tehetsége. Ez a sorsa többi társának is, Schmeltzernek,

a budai Held Frigyesnek, s mindazoknak, kiknek együttes emlékét már csak nevet vesztett művek őrizik.

Mind e művészek, nevök, ránk maradt írásaik vagy munkásságuk tanúsága szerint, a pesti németiséghez szítottak s annak művészeti szükségleteit elégítették ki első sorban. E társadalom pedig híjával volt annak a magasabb eszmények felé való törekvésnek, mely a művészeket is emelkedettebb alkotásokra sarkallta volna. Nyelve ugyan a nagy német művelődéshez kapcsolta, azonban attól földrajzilag elszakítva, a magyar alkotmány épületébe helyeztetve, nem vett tevékeny részt a német kultúrmunkában, s csak az onnan kapott, elgyengült, sokszorosan megtört sugarakon melegedett. Bécs utánzása volt az eszmény, s a nagy városi színház jobbadán selejtes bécsi bohózatokból álló műsora jelzi a szellemi szükségletek átlag színvonalát. A pesti német újságok, a Gemeinnütziges Blätter és a Pannónia, nagy írói készség és a magyar hazafiság folytonos hangoztatása mellett is kellemetlenül éreztetik ama erkölcsi erő hiányát, mely a Tudományos Gyűjtemény naiv és nehézkes füzeteit annyira vonzókká teszi. E társadalom kicsinyes üzleti szelleme átjárja a művészetet is, s az díszítő feladatokon túl nem emelkedik.

A nagy és gazdag német város számára szűk anyagiak közt küzködő magyar írók kis csapata teremti meg a nemesebb fejlődés lehetőségét. Igaz, hogy a kis csapat mögött nagy erő, az egész ország magyarsága van. S a lelkes csoport érzi a már-már megalkotott nemzeti irodalom mellett a nemzeti művészet szükségét is. A Tudományos Gyűjtemény megnyitja második évfolyamában művészeti rovatát. »Ezen hazai levelek időről-időre hadd ismertessék meg a' hazai mívészeket, és az ő mívészi termékeiket; azok életének jeles környülállásait, ezeknek tudva helyes megítéltetését; hadd épüljön ez által a' honnyi mívésztségnek egy oltár, mellyen a' mívész hazafi mívével, 's a' ki ért hozzá, tisztelésével áldozzon, a' tanítvány pedig buzdíttatást, 's a' betsmérlő Kajánság erkölcsi Nyavalyája ellen orvoslást találjon.«* A derék Krüchten József írja e sorokat, s indítja meg régibb és egykorú művészeink életadatainak közlését. A Tudományos Gyűjtemény kísérletet tesz, hogy a pesti művészeket meghódítsa a magyar művelődés számára. Dunaiszky Lőrinczről cikket ad, közli

* Tud. Gyűjt. 1818. II. k. 135. 1.

élete folyását, munkáit és ekként végzi: »Óhajtani való, hogy ezen betses Honnyi Mívész már most a' hazafiak' faragásához is fogjon és a' mellett, hogy fát, követ, értzet, mintegy elevenít szobraiban, és lelkesít, némelly *élő lelkes szobrokat* is az iffjúságból magához hasonló mívészeknek képesítsen; tsak ez lévén *egyedül való* bizonyos útja, módja a' mívészesség gyarapításának, és tellyes *honnyosításának*.«* A buzdítás kárbaveszett, Dunaiszky továbbra is megmaradt a díszítő ipar jövedelmezőbb foglalkozásánál. Három fiát, Henriket, Gusztávot és Lászlót is e mesterségben nevelte, de László, a Lendvay-szobor alkotója, már be fog lépni a győzelmes magyar művelődés seregébe.

A magyar írók községe ekként hiába várta, hiába kereste a nemzeti művészet megalapítóját. Azonban 1818-ban, ugyanazon évben, mikor a Tudományos Gyűjtemény Dunaiszky czikke megjelent, egy új »mécsh létele kezdett hallatszani hazánkban«. Bécsből, egy az akadémia pályadíjával koszorúzott magyar ifjú indult el Rómába, hogy Canovánál megtanulja a magasabb művészet titkait. A következő években egyre jönnek a biztató hírek Rómából, s 1824-ben már mindenki tudja, kitől várhatni a magyar művészet megteremtését. Ekkor már »minden igaz hazafi Ferenczy Istvánra figyelmez«.

Meller Simon.

* 1818. IX. k. 110—111. 1.

AZ OSZTÁLYOZÁSRÓL.

FELOLVASTATOTT A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI TÁRSASÁG

1805. MÁJUS 12. ÜLÉSÉN.

A riasztó szózat, mely a „Társadalomtudományi Társulat” kebeléből fölhangzott, s az ennek nyomán megindult üdvös reformmozgalom bizonyára a legszélesebb körben, a társadalom minden rétegében keltett visszhangot és örömet. Engem meg éppen arra ösztönzött, hogy az előharczosok sorában a fórumon mondjam el azt, a mi szívemet már régóta nyomja. Hogy érdemes volt-e előhozakodnom vele, azt a t. h. ítéletére kell bíznom; azonban e Társulat t. vezetősége mindenképpen hálára kötelezett, a miért alkalmat adott, hogy a fölvetett tanügyi kérdésekhez hozzászólhassak.

Mindenekelőtt kijelentem: szerencsés gondolatnak tartom, hogy az érdemes Társulat a művelt társadalom elé vitte a középiskolai túlterhelés kérdését, minekutána azt lehetett tapasztalni, hogy tanügyünk hivatalos intézői vajmi keveset tesznek ez áldatlan állapot megszüntetésére. Mert ne gondoljuk ám, hogy a korholt baj csak mai keletű!

Az ifjú elmék túlságos megterhelése miatt ép úgy, mint a középiskolai oktatásnak viszonylagos csekély eredménye miatt már nagyon régen hangzanak panaszok. S mire vezettek? Harmincz évi közvetlen tapasztalatom szerint — abszolúte semmire. Minden illetékes és nem illetékes faktor meghallja, meg is hallgatja azokat, sajnálkozva rázza fejét, nagy ijedten mossa kezét és folytatja élete pályáját azon irányban, melyet a magasabb hatalmak számára kijelöltek.

Mert ne gondolja ám, szíves hallgató, kinek fia középiskolát látogat, hogy csak ön szenved gyermeke iskolai megkínztatása miatt! Szerved ott mindenki: a tanár, az igazgató, a főigazgató, talán még a mindenkori közoktatásügyi miniszter maga is — „egy átok súlya alatt”. Azért mondom: „egy átok súlya alatt”, mert úgy látszik, senki sem érzi magát ez országban hivatottnak arra, hogy a tanügyi viszonyoknak változtatásával járó nagy felelősséget elvállalja. Majdnem úgy vagyunk ezzel is, mint az önálló vámterületünkkel, melyet mindeni-

künk óhajt, sőt már követel is, de még mindig nem mernek energikus kézzel hozzányúlni, mert hátha, daczára a sok argumentumnak, mely mellette szól, mégis — rosszul sül el. (Mintha most jó volna minden!) A mi tanügyünk vezérférfiak, az intéző köröknek állásfoglalását a sűrűn fellépő panaszokkal szemben hüen jellemezheti Tréfórt Ágoston, volt közoktatásügyi miniszterünknek nyilatkozata, melyet (ha jól emlékszem, a múlt század 80-as éveinek elején) Kassán tett, midőn a gimnáziumi és reáliskolai tanártestületek Juhász Norbert, akkori főigazgatójukkal élükön, nála tisztelegtek. Az üdvözlő szavakra adott válaszában a miniszter az akkori időkben az országgyűlésen és a sajtóban is erősen hangoztatott túlterhelés kérdését hozta szóba, s szinte részvétet keltő töprengéssel kérdezte, mit lehetne mellőzni a megállapított tanterv tárgyai közül? „A vallástant, mondja, nem lehet mellőzni; követelik azt összes felekezeteink. De különben is oly kevés az erre szánt idő — ha nem csalódom, akkor egy óra volt hetenkint — hogy a túlterhelést az nem okozhatja. A magyar nyelvet és irodalmat, a nemzeti és világtörténelmet, a természetrajzot, természettant, a vegytant és földrajzot, a mennyiségtant és geometriát, a lélektant és logikát, melyik művelt ember nélkülözhetné? S azért ki merne ezen tantárgyak közül akár egyet is elejteni? Nem fedezik-e éppen ezek műveltségünk mindennapi szükségleteit? — Maradnak a klasszikus és a modern nyelvek! Azonban ezekről lemondani annyit tenne, mint megfosztani az ifjabb nemzedéket az általános kultúra alapjaitól egyrészt, másrészt megvonni tőle azon egyedüli eszközt, melylyel a modern népek szellemi életében részt vehet. Mivel ekként a tantervet káros következmények nélkül meg nem csonkíthatjuk, de másrészt a túlterhelés sorvasztó hatásától is meg kell óvni az ifjú nemzedéket: a probléma célszerű megoldása csakis a tanárookra vár. Ezeknek pedagógiai érzéke és tapasztaltsága, a mester észszerű önmérséklése meg fogja találni a mértéket arra nézve, hogy mennyit szabad a felsorolt tantárgyak mindegyikéből közölni, hogy azt az ifjú a túlterhelés érzése nélkül illeszthesse be lelki tárházába.”

Ily értelemben nyilatkozott legfőbb tanhatóságunk akkori elsőrangú képviselője. A köréje gyűlt készséges munkatársak örömtől duzzadó kebellet hallgatták volna a tanári füleknek oly hízelgő szavakat, ha nem tudták volna azt, miről a miniszter úr a szónoklás hevében megfélemedezni látszott, hogy e nyilatkozat sehogy sem egyeztethető össze az ő aláírásával ellátott hivatalos akták rendelkezéseivel, melyek szerint minden tanfőúr szigorúan kötelezve van a vékony tantervhez csatolt vaskos „utasítások” szigorú betartására.

Lényegben így van ez bizonyára most is. Kincs róla tudomásom, hogy középtanodai tanügyünk kezelésében jeles tanfőúriaink egyéni tehetsége, képzettsége és lelkesedése most szabadabban érvényesülhetne, mint akkor, mikor az „istenek gyűlölete” még engem is üldözött, mikor még én is nyögtem az „átok súlya alatt”.

S hogy ezen átok természetszerűleg ifjúságunkra is nehezedik, azt megtudhattuk az előbbi előadások alkalmával elhangzott azon panaszból, hogy „az öt órán keresztül tartó, óráról-órára változó anyaggal, elégtelen pihenéssel folyd és állandó rettegésben élő fiatalok szellemi munkája másnak nem tekinthető, mint antihygiénás mozzanatok halmozódásának arra a kísérleti célra, hogy megállapíttassék: meddig bírja fiatal elme a sok sanyargatást.” (Salgó dr.)

Súlyos vád, mely, ha nem is egészen helytálló abban az erőteljes formában, melyben elhangzott, alapjában mégis fölötte szomorú *tényeket* jelez. Az „állandó rettegés” és a „sok sanyargatás” kifejezések *hűen* jellemzik azt a fejlesztési folyamatot, melyen ifjúkorunkban magunk is keresztül mentünk, melynek rémképei még most is visszavisszatérnek almainkban, s melynek kétségkívül a mostani nemzedék is sajnálatra méltó részese. Az iskolától való rettegés az antik és modern pedagógia közös hatása, s majdnem azt lehetne mondani, egyetlen pozitív vívmánya.

Pedig váltig prédikáljuk (azzal is szokták fogadni a tanárok a növendékeket), hogy a tudomány művelése, az ismeretek szerzése és földolgozása nemcsak hasznos, de *élvezetes* foglalkozás is; hirdetjük, hogy az az érzelem, mely mindannyiszor belopódzik szívünkbe, valahányszor új ismeretkör nyílik meg előttünk, avagy új igazság birtokába jutunk — *a legtisztább gyönyör!* És a kik így beszélnek, legkevésbé sem túloznak! Miként lehetséges mégis, hogy épp azon idők emléke legborúsabb, melyet „a tudománynak szentelt csarnokban” kellett töltenünk, s viszont az volt életünk legörömtelibb pillanata, midőn hosszú lidércnyomástól fölszabadult kebellem mondhattunk bucsut az iskolának, a „kevés öröm, de sok bánat tanyájának?”

Az „eszmény és a való” ily szembeszökő ellentétjének *igazi* okát felderíteni égető szükség és hálás feladat.

Nem tartom magam csalhatatlannak; de ez esetben úgy érzem, hogy nem tévedek, midőn e jelenség okát egyedül és kizárólag az *osztályozás céljából alkalmazott vizsgálás* évszázadok óta divó és így valóságos átokká fejlődött *rendszerében találom*. S itt nem az évvégi vagy érettségi vizsgálatot értem csak — ez utóbbival talán meg is tudnék barátkozni — hanem egyáltalában *egy bizonyos formában föladvott leczkének kényszer alatti számonkérését és osztályzattal való jutalmazását vagy büntetését*.

Tisztában vagyok azzal, hogy e nyilatkozatom által komikussá váltam azok előtt is, kik eddigi fejtegetéseim komolyan vették; de meg vagyok győződve, hogy nagy lelkesedést ébresztenék azon kedves nebulóknál, kiknek érdekében örömet kockáztatom azt a csekély reputációm, melyet rövid tanári pályafutásom alatt ismerőseim és tanítványaim előtt talán sikerült megszereznem.

Ennek is megtudom adni okát. Már őseinkbe belenevelték, s belénk is ismételve beoltották e leczkétadó és kalkulust osztogató

rendszer, s azért nem csodálkozom, ha el sem tudjuk képzelni sem iskoláinkat, sem tanárainkat, sem gyermekeinket, sem önmagunkat — osztályozás nélkül. Pedig unos-untalan hangoztatjuk deákjainknak: „non scholae, sed vitae discimus”, vagyis ne kalkulussért tanuljatok, s mégis maga a professzor nap-nap mellett osztogatja a kalkulust, s a szülő az iskolaév befejeztével nem azt kérdezi hazatérő gyermekétől, milyen és mennyi ismeretet gyűjtött e hosszú idő alatt, hanem milyen *osztályzatot* hozott? Mintha a tudományt kalkulussal lehetne mérni, avagy csak jelezni is!

I. Mit várok az „osztályozás” eltörlésétől? — Természetesen mindazon bajoknak rögtönös megszűnését, melyeknek közvetlen vagy közvetett okozója éppen ezen osztályozás. Elsőben is vissza fog térni ifjaink kebelébe azon kedélyi derűtség és vidámság, mely eltöltötte őket, midőn boldogító sejtelmekkel eltelve először ízlelték meg az ismeretszerzés gyönyöreit; midőn az elemi oktatás fokán még minden aggodalomtól ment lélekkel élvezhették a munka és szórakozás kellemes változatosságát. És ki kételkednék abban, hogy a derült kedélyhangulat legkedvezőbb predispozíciója a sikerrel biztató értelmi tevékenységnek, hogy ez szárnyat ad a szellemnek, s az elme fogékonyságát hatványozza?

Az iskolai oktatás továbbá intenzívebbnek és eredményesebbnek ígérkezik, mert a résztvevők figyelme, érdeklődése az *éppen* feldolgozandó tárgyra fog irányulni, és nem lesz lekötve a következő órákban várható, esetleg kellemetlen fordulatú események által. Hogy e kettő az ismeretszerzésnek legfontosabb tényezője, „conditio sine qua non”-ja, azt külön hangoztatni fölösleges.

Hogy mily vonatkozásban áll ezen körülmény az inkriminált rendszerrel, megérti a t. h., ha őszinte vallomást tesz azon eljárásról, melyet „iskolai kötelezettségeink” lerázásánál általában követtünk. Ha kellő leckékkel megrakodva 11, illetőleg 4 óra után hazatértünk, nem volt kedvünk mindjárt neki látni a tanulásnak, mert hát jól esett nekünk is egy kis vidám beszélgetés az otthon levőkkel, vagy egy kis séta, vagy néha bizony — mi tagadás benne — az édes semmittevés is. A leckékből csak annyit sajtátítottunk el, a mennyi kellett, hogy az első órában némileg biztosítva legyünk a meglepetéstől. Tettük ezt azon reményben, hogy az első órában — akár a kikérdezés, akár a magyarázat alatt — majd csak megtanuljuk a második órában szükséges tudnivalókat. Így ment ez tovább az utolsóig; mely alatt vagy gondos előrelátással délutánra készültünk, vagy pedig oly műveket olvastunk, melyek tartalma jobban keltette fel érdeklődésünket, mint tanulóársaink kínzásai, vagy egyik-másik tanárunk untató recitatívója. Hogy ez visszaélés volt a helyzettel, azt nagyon jól tudtuk, egyikünk-másikunk meg is adta merészségének az árát. De daczára az örökös üldöztetésnek, mi makacsul ragaszkodtunk a magunk rendszeréhez. Minket nem a tudomány, csak a kalkuluss érdekelt, s a mit tettünk, az mind csak bizonyítványszerzést czélozott. Legjobbaink is riszkiroztak;

mert annyi gyakorlati pszichológiánk nekünk is volt már, hogy az előadó tanár figyelme akkor, midőn minden igyekezettel belénk akarta magyarázni további leczkénket, sokkal inkább le van kötve attól, a mit közölni akart velünk, semhogy bizonyosságot szerezhetne arról is, hogy mi mit forgatunk elménkben. Színlelt nyugalmmal, csendes külső magunktartásával sikerült is a legtöbb esetben megtéveszteni jó tanárainkat. Arra azonban, a mit előadott, a legkevesebben figyeltek. Cicero persze — ki szónoki alkotásain kívül sokoldalú figyelőképességéről is vált híressé — vajmi kevés akadtt közöttünk; a történelem is különben csak egyet ismer. Az ebből levonható tanulságot nem kell részleteznie.

S milyen hatással volna az említett rendszerváltoztatás a mi tanárainkra? — A lehető legelőnyösebb!

Ezek egyszerre hivatásuk kellő magaslatára fognak emelkedni, s a legrövidebb úton fogják elérni azt, a mi után titkon úgyszólván mindegyik eped: a boldogító népszerűséget, a tanítványok őszinte (és nem színlelt) ragaszkodását és háláját.

A tanár hivatásos lelkesedéssel fogja tárgyát ezentúl kezelni és nem előírt robotmunkát végezni, mert érezni fogja, hogy azok, kiknek élénk tekintete telve várakozással csüng ajkain, hálás szívvel és mohó tudvágygyal fogadják be üdvös tanait. Ne higgyék, t. h. hogy a tanár eleget tett hivatásának, ha a tantervben előírt és az approbált tankönyvben részletezett ismeretanyagot úgy dolgozza fel, hogy azt minden növendéke megértse és szellemi birtokába vehesse! Ezzel legfőleg kötelességet teljesített, melyért az *állam* fizeti; de nem végezte dolgát úgy, hogy érte kisdéd hallgatósága lelkes pillantásaival, újongó érdeklődéssel és munkakedvével meg is jutalmazza. Hivatása magaslatán — legalább szóló felfogása szerint — akkor áll a középtanodai tanár, ha nem annyira *tanítja* szakmáját e szó köznapi értelmében, mint inkább *lelkesedik* érte. Ha buzdítja, serkenti növendékeit, hogy azok is lassan-lassan megkedveljék a komolyabb tudományos foglalkozást, a műveltségnek ezen egyedül biztos és tartós föltételét. Ha sikerül ifjainkat odáig vinni, hogy üres időtöltés vagyis időfecsérlés helyett értékes irodalmi termékeket vegyenek kezökbe és ezekben élvezetet is találjanak: akkor már meg lehetünk nyugodva az iránt, hogy ezen ifjak művelődni fognak.

Azzal, hogy fölmentjük a középtanodai tanárt a dívó kikérdezés s az azt követő jutalmazás vagy büntetés-osztogatásának kötelezettsége alul, egy csapásra boldog emberré tesszük. Olyanná, ki telve buzgósággal siet növendékei körébe, mert akkor igazán csak jóltevő-jükként fog szerepelhetni. Megvilágítja elméjüket; szoktatja őket gondolkodásra; szórakoztatja őket, ha szükségesnek látja, a tudomány virágos mezőin; buzdítja, lelkesíti a jóra és szépre; kiemeli őket néha-néha a köznapiságból s az eszmények országába kalauzolja: s ezzel eleget téve hivatásának, élvezheti e tudat boldogító hatását. Nem fogja zavarni e kedélyállapotát semmi disszonancia, legkevésbé azonban

azon aggodalma, hátha tévesen ítélte meg valamelyik tanítványának szellemi képzettségét s egy helytelenül alkalmazott szigorú, sokszor sorsdöntő kalkulussal csak keserűséget fakasztott szívében s időelőtt elfojtott benne minden ambíciót?

Az ilyenfajta önmardosás azonban még enyhe formája ama sok és sokféle kellemetlenségnek, melyek a kalkulusosztogatás kényszere folytán tanférfiainkra hárulnak. Ha számbavesszük a sok zaklatást, jellembevágó gyanúsítást, szitkozódást, fenyegetést és üldözést a szülő, a tanítvány, a kollégák, az igazgatók s nem ritkán még a magasabb tanhatóságok részéről is; eléggé tisztában lehetünk az iránt, miért irtóznak a kalkulusosztogatástól, maguk a tanárok.

És mit szólunk oly eseteknek a tanár kedélyére gyakorolt visszaható erejéről, melyek életre szóló gyászba borítanak családokat nem is mindig rossz kalkulussal? Nem csodálkozhatunk azon, ha a legtöbb tanár utálattal eltelve teljesíti ebbéli kötelességét, melyet ecsetelt hivatásával sehogyszem lehet összhangzatba hozni.

Ezeket kivül azonban még más hatást is talállok, melyet csak a kalkulus osztogatás kötelezettsége idéz elő némely tanáron, a meny nyiben ezt” mindegyik úgy fogja fel, mint számadást azon eredményről, melyet oktatásával elért. Mivel a tanár egyrészt nem hozhatja magát olyan hírbe, hogy érdemtelenül osztogatja a jó kalkulust, másrészt meg nagyon jól tudja, hogy a felsőbb tanhatóság nemcsak abból a szempontból értékeli az ő egyéniségét, hogy kellő képzettség mellett egész odaadással teljesíti kötelességét, hanem — sajnos — első sorban a tanítás eredményét teszi mérlegelése alapjává: teljes energiája fölhasználásával oda törekszik, hogy ezt a kívánt külső eredményt láttassa és egyszersmind maga is lássa. Ráveti magát a középszerű és gyenge tehetségekre azon kifejezett ambícióval, hogy ezekbe is belesajtolja a szavakba foglalt ismeretek bizonyos minimális mennyiségét. Hogy ezen, a legtöbb esetben kárbavesző erőlködésében fizikumának ki kell merülnie, lelkén pedig a kétségbeesés lesz úrrá, azt csak azok tudhatják, kiknek kezén a tehetségek és készségek legkülönbözőbb válfajai fordultak meg. Még szerencse — tanárra és tanítványra egyaránt — ha előbbi a sikertelenség deprimáló hatása daczára elég filozófus arra, hogy megadja magát sorsának és letesz arról, hogy a természettel hiú küzdelemre keljen. Vannak azonban fiatal, úgynevezett temperamentumos tanárok is, kik megalkuvást nem ismernek még; ezek rémuralmat rögtönöznek, s fékevesztett indulatjuk okozza, hogy — miként egy előbbi t. fölolvásó találóan kifejezte — az „óra baleset nélkül” nem mulhatik el.

Ilyen, mindkét félre kellemetlen, de a tanári nimbust teljesen lerontó szituációkért csak az osztályozás kötelező rendszerét tudom kárhóztatni. Törüljük el ezt, s minden középiskolai professzor egy varázsütésre türelmes, előzékeny, nyájas, kegyes, enyelgő, leereszkedő, jovialis és mit mondjunk még milyen eszményi sajátságokkal

fölrüházott, tisztán az oktatás és nevelés magasztos problémáinak minél sikeresebb megoldásáért buzgólkodó és fáradozó individuummá vedlik. (Természetesen még mindig föltéve, hogy kedves otthonában nyert benyomásaival szemben is bizonyos sokrateszi nyugalomra tud szert tenni!)

A legüdvösebb és legbiztosabban bekövetkező hatás azonban, melyet közélettanodánk tanügyi szervezetének jelzett módon való átalakításától várok, az, hogy ifjaink bárminemű túlterhelése a mellett elképzelhetetlen. Ez oly szembeszökően helyes tétel, hogy azt részletesebben bizonyítania nem kell. Minthogy a tanulásra — ezalatt nem értem a leczketanulást — más kényszer, mint a gyermek természetes tudványa észszerűen nem alkalmazható, mindegyik individuum az elébe terjesztett ismeretanyagból annyit fog magáévá tenni, a mennyi az ő felfogó képességével éppen arányban lesz: sem többet, sem kevesebbet. A legtökéletesebb automatikus szabályozás tünetenyei fognak előállani, minőket a közelfekvő testi funkciók körében is észlelhetünk. Miként a szomjas és éhes ember csak annyi vizet, illetve ételt vesz föl, a mennyi a fellépett ingerek lecsillapítására elegendő: azonképen van ez a lelki funkciók körében. És csak ha így van, várhatunk itt is egészséges fejlődést, a lelki működésnek fokozatos izmosodását. Viszont, ha a testet túltápláljuk, vagyis, ha több anyagot viszünk bele, mint a mennyit emésztő szervezete minden megerőltetés nélkül áthasonítani képes: úgy a túlterhelés jelensége — abnormális elhízottságban és nehézkességben, betegségben stb. — épp úgy mutatkozik, mint a lelki élet világában. Nagyon közönséges vonatkozások ezek, de találók, világosak; s csak az a baj, hogy közönségesen nem szoktuk figyelembe venni!

II. A klasszifikálás eltörlése e szerint a túlterhelés kérdését fölötte egyszerű módon szüntetné meg. És mégis kevés a kilátás arra, hogy tanhatóságaink ilyen radikális reformra határozzák el magukat, annál kevésbbé, mivel sem a tanárok zöme, sem a szülők nem tudják maguknak elképzelni a középiskolát klasszifikáció nélkül. A mint hogy még mindenki elképedt, kivel ezen ideát közöltem.

A rendesen felhozott nyomósabb ellenvetések a következők:
1. A fölvetett rendszerváltoztatás tanulási és tanítási szabadság nélkül nem valósítható meg. Már pedig ilyennel középiskola a tanítás eredményének kockáztatása nélkül föl nem ruházható. A szülők pedig sohasem volnának tájékoztatva az iránt, hogy gyermekük tesz-e haladást a tudományokban, vagy csak hiába tölti el idejét az iskola falai között, s mire végigjárná a 8 éves tanfolyamot, esetleg képtelen volna bármilyen tudományos pályára, de talán minden más pályára is. Megengedem, hogy ezen kettős ellenvetés bizonyos egyéni szempontból eléggé indokolt. Én azonban, ki az ember elméleti képzettségét nem abban találom, hogy adott kérdésre beemlézett szöveggel folyékonyan és értelmesen tud válaszolni — nem félténem sem

az egyéni, sem a nemzeti kultúrát, ha a középiskola látogatásának föltételei között nem szerepelne azon követelmény, hogy „felsőbb osztályba csak az léphet, ki a megelőző osztály tananyagának minden részletéből legalább is elégséges osztályzatot tud felmutatni”. Én a növendéket egész nyugodtan bocsátanám az első osztályból a másodikba, s így tovább a negyedik osztályig még akkor is, ha gyakori érintkezéseiből azt kellene következtetnem, hogy az — a jelenleg dívó felfogás szerint — semmit sem tud. Csak azt kötném ki, hogy eleget tegyen az iskola iránti egyéb kötelezettségeinek és erkölcsi magaviseletével alkalmazkodjék az intézetben elfogadott fegyelmi rendszabályokhoz. Aki e föltételeknek megfelelne, annak joga volna előadásaimat látogatni. Specziális feladatomná tenném az ilyen jóviseletű gyermeket, ki korához képest vagy mondjuk, ki iskolatársainak átlagához viszonyítva „gyöngének” mutatkoznék, közelebről megvizsgálni, hogy elmaradottságának okát kipuhatóljam. E vizsgálat eredményéhez képest esetleg magán- vagy hivatalos úton is értésökre adnám a szülőknek, hogy véleményem szerint gyermekük nem alkalmas tudományos pályára. Ezt tenném minden évfolyam végén. A negyedik osztály végeztével azonban okvetetlenül hivatalos értesítés, vagy figyelmeztetés válnék szükségessé, legalább oly szülők részére, kikről föl lehetne tétélezni, hogy önmaguk nem képesek objektív ítéletet alkotni gyermekük tehetségét és előhaladottságát illetőleg. Ha a szülő a tanártestület hivatalos *tanácsa* daczára úgy rendelkezne gyermekével, hogy az járjon továbbra is iskolába: ám tegye! A *szülőnek* jogköréhez tartozzék az, hogy gyermeke sorsát intézze; az övé a felelősség! S ha az iskola nem vállalhat *kötelezettséget*, hogy minden befogadott növendékét a kiképzettségnek meghatározott fokára fogja juttatni, akkor nem követelheti magának észszerűen azt a *jogot* sem, hogy valakit tisztán azért, mivel egy kijelölt, s meghatározott számú szavakba foglalt tananyagot ismételve sem sajátított el, küszöbéről eltiltsa. A fennálló középiskolai szabályzat, mely kétszeres bukás esetén be nem fogadja a növendéket, igazán *középkori* vonás ez intézetek szervezetében, mely az egyéni szabadság indokolatlan és számos esetben méltánytalan korlátozása miatt az igazi szabadelvűséggel összhangzásba nem hozható.

2. Nem fogadhatom el a klasszifikáció szükségességének indokolásául azon érvet sem, mely szerint ez az egyedüli mód az iskolai fegyelem, a tanári tekintély föntartására, a gyermekek szorgalmának fölserkentésére, s mintegy kényszerítő eszköz, mely nélkül alig képzelhető eredményes tevékenység oly egyének részéről, kik a fejlettség ily alacsony fokán nem láthatják be, de nem is érezhetik még a tudományos kiképzés életbevágó fontosságát.

A fegyelem és a tanári tekintély föntartására, tapasztalásom szerint nem elégséges a kalkulusosztogató, vagy ha igen, úgy az csak rémuralmon alapulhat és a legjobb esetben is csak külső hatást eredményezhet. A fegyelem és a tekintély titka a tanár egyéniségében

rejlük főleg, s bármilyen triviálisan hangozzék is, az rokon azon rejtelmes befolyással, melylyel az állatszélidítő hajtja akarata alá az idomítandó egyedeket és csak fokozatban tér el a hipnotizátor hatalmától, melylyel médiumán uralkodik. Csak pszichikai erő játszhatik itt szerepet. Külső eszközök, bármilyen rettentők legyenek is azok, igazi fegyelmet, igazi tekintélyt nem biztosíthatnak. Én különben kizárólag az értelmi képzettség osztályozása ellen szólottam; a fegyelmi vétségek kezelése más fejezet alá tartozik.

Éppen úgy nem tulajdoníthatok a klasszifikációnak szorgalmat keltő hatást sem. Ismét csak a saját tapasztalatomra hivatkozhatom és azon minden tanfériú előtt ismert tényre, hogy a fennálló rendszer daczára tanulói fűségünk átlagánál a szorgalom inkább hanyatlóban van, mintsem emelkedőben. S még kérdés, hogy azok, kik állítólag jó bizonyítványért török magukat, ezen okmányt czélnak tekintik-e, vagy csak igazolványnak arra, hogy vagy nyert ígéretek beváltását sürgethessék azzal, vagy pedig kilátásba helyezett kellemetlen benyomásoktól meneküljenek meg. Egyik eset sem szólhat a mellett, hogy a *kalkulus* fejleszti a szorgalmat. A szülői ígéreteknek, avagy fenyegetéseknek, melyekkel a növendéket individualitásának, vagy a szülők nevelői belátásának megfelelőleg munkásságra, hasznos időtöltésre akarják serkenteni, hely juthat a klasszifikáció nélküli rendszerben is, még pedig valószínűleg *ugyanazon* eredmény nyel. Azt azonban megengedem, hogy akad néhány növendék minden évfolyamban, kiket nagy, sokszor abnormális szorgalomra ösztönöz az egymásközötti verseny. Ez egy szellemi birokralélés, a végett, hogy ki tud jobb bizonyítványt elnyerni. Csakhogy ezek száma sokkal csekélyebb, semhogy *velök* lehessen indokolni egy szerencsétlen rendszer föntartását.

Ha pedig valaki kényszerítő eszköznek kívánja tekinteni a kalkulust, mely nélkül kiskorúaknál eredményes tevékenység alig remélhető: úgy azt felelem, hogy a kényszer alkalmazása most, midőn egész közép-tanodai tanügyünk nélkülözi a szabadságot, nagyon stílszerű; az én szisztémában azonban nem volna helye az ilyen mesterkélt kényszer-eszköznek. Megelégedném azon *belső kényszerrel*, mely már egyéni alkotásunknál fogva hajt minket arra, hogy testi és egyszersmind lelki kifejlesztésünk föltételeit keressük, s ha megtaláltuk, értékesítsük. Ezen belső kényszer megvan bennünk akkor is, ha nincs róla tudomásunk, tehát fejletlen korunkban, és ez elég garanciát nyújt nekem az iránt, hogy a tanulás szabadságát élvező ifjú lelke sem fog parlagon maradni. Fog az úgy is művelődni, még pedig legsajátosabb individualitásának megfelelő mértékben, s így teljesen kielégítő eredménnyel, föltéve természetesen, hogy tudásvágya a családban, az iskolában és a társadalomban kedvező támogatásban részesül.

3. Gyakorló tanfériú részéről hallottam oly ellenvetést is, hogy a tanulás szabadsága első sorban azt fogja eredményezni, hogy tantermeink túlszűfoltak lesznek, mely körülmény nemcsak higiénikus, hanem

pedagógiai szempontból is kárhozatos volna, a mennyiben a tanár képtelen nagyobb gyermektömeget féken és rendben tartani, vagyis fegyelmezni.

Ezen ellenvetés más szóval azt mondja, hogy a túlterhelésből sehogy sem tudunk kibontakozni. Ha leterheljük az ifjúságot, túlterheljük az intézetet, s első sorban a professzorokat. Kétkedem ugyan abban, hogy éppen csak a jelzett rendszerváltozás okozhatná intézeteink túlságos látogatottságát, mert ez némely helyen most is megvan. De meg az általános nemzeti kultúrának — erről sem szabad megfeledkeznünk! — csak előnyére válnék, ha a tudományok iránti rokonszenv és lelkesedés széles körben terjedne; kissé több műveltség elkelne a polgárság minden rétegében. A megnövekedett kereslet esetén talán elérnők azt is, hogy a kormányok, engedve a nyomásnak, inkább több iskolát állítanának mint kaszányát! Az általános békét talán azok is biztosítanák, de a túlszűfoltásnak mindenesetre meg volna a biztos ellenszere. De ha a tanulásszabadság csakugyan megtömné intézeteinket, az fegyelmezés szempontjából sem ejtene aggodalomba. Hihetetlen nagy tömegek, fegyelmezése is lehetséges — megfelelő eszközökkel. Ilyenek volnának a mi esetünkben érdekes, vagyis oly előadások, melyek képesek még a nyugtalan elemeknek figyelmét is lekötöni.

Ez utóbbi állításmat gyakorlati esettel is illusztrálhatom. Az egyes budapesti intézetek összes növendékei tudvalevőleg el-ellátogatnak az „Urániába”, hol szemléltető módon közölnek velök hasznos ismereteket. Az ember azt hinné, hogy teljes lehetetlenség ily gyermektömeget fegyelmezni. És mégis! Úgy tudom, a legfeszültebb figyelemmel hallgatják végig az előadásokat; felnőtt hallgatóság sem viselkedhetnék különben.

4. A legnyomósabb érvet, melyet az általam védett rendszer ellen föl lehet hozni, utoljára hagyom. Ez így szól: Mivel tanulásszabadság mellett a tanulóanyag megrostálása nem volna lehetséges, megtörténhetnének az, hogy oly tanulók is emelkednének magasabb osztályba, kik nem rendelkeznek azon előkészültséggel, azon előismeretekkel, melyek szükségesek, hogy az új fokon tárgyalt anyagot kellően feldolgozhassák, s hasznukra fordítsák.

A kirostálendő növendékek alatt természetesen azokat kellene érteni, kiket a klasszifikációs rendszer valamely osztály ismétlésére utasított volna. Ezért a felhozott érv látszólagos jelentőségének csökkentésére elég volna felhoznom, hogy az iskolai statisztika kimutatása szerint az ismétlésre utasított tanulók száma alig rúg 10%-ra. Ha ennyi „tanulmányilag elzúllene” — mondjuk így — az sem volna oly nagy kár szemben azon előnyökkel, melyeket fentebb kimutattam. De fölteszem, hogy a tanulásszabadság elvének érvényre jutásával a mai értelmében vett „készültségihiány” sokkal nagyobb mérvet fog ölteni, s mégis azt merem állítani, hogy az ilyen alacsonyabb fokon álló tanulmányi állapot még mindig többet ér, mint az a Potemkin-előkészültség, melylyel a klasszifikáló rendszer dicsekszik. Az legalább *realis* és nem pusztán

feltételezett állapot lesz, melylyel számolni lehet, s melylyel már most is számol minden némi önállóságra emelkedett tanár.

Nem tehetek róla, de csak föltételezettnek tekinthetem azt az előkészültséget, melyre az ellenvetés kapcsán hivatkozás történik, s melyről a bizonyítvány tanúskodik csupán. Mert ezen bizonyítványt a tanítási év végén állították ki, előkészültségre pedig a következő év elején, tehát két hónappal későbbben volna szükség. Ennyi idő alatt — meg vagyunk győződve mindannyian — elpárolgott minden, memorizálással szerzett „előkészültség”.

A növendék tehát „előkészültség” dolgában mindig csak szegényebbül térhet vissza az év elején, mint a hogy távozott az év végén. A két havi szünet ennek daczára javára szolgált, mert elméje visszanyerte normális fogékonyságát. Lelki diszpozíció tekintetében tehát egy időre ismét oda jutott, hol *állandóan* kellene lennie, s hol a tanulás szabadságát élvező növendék még vakáció nélkül is állandóan volna.

De fogjuk meg a kérdést egyenesen. Az ellenvetés kétségtelenül azt akarja kifejezni, hogy az oly növendék, ki az első osztályra előírt tananyagot nem sajátította el, az nem értheti meg azt, mit a második, vagy a harmadik stb. osztályban kell letárgyalni. Szükséges-e ehhez még czáfolat? Azt hiszem nem! Mert azt mindenki tudja, hogy az egyes szaktudományok között nincsen oly összefüggés, hogy az, kinek felfogása normális, meg ne érthetné az egyiket a másiknak alapos ismerete nélkül. Tényleg párhuzamosan tanulják most is a tantárgyakat! De még az egyes tudományszakok részei között sincs oly szoros összefüggés, hogy azokat csak egy meghatározott sorrendben kelljen tárgyalni. Még a matematikában és a geometriában is tudok képzelni szakszerű fejlődést a nélkül, hogy minden részletök mindenkor készenlétben legyen a tanulóknál.

Nagyon jól tudom, hogy az általam fölhozott ellenvetések rövid czáfolatával nem oszlathattam el az oktatással és neveléssel hivatásosan foglalkozók kételyeit és aggodalmait, mely utóbbiak leginkább, s mondhatom talán kizárólag arra irányulnak, hogy a klasszifikáció eltörlésével nem marad semmi kényszer, mely az éretlen növendékeket eredményes ismeretszerzésre ösztökélné. Őszintén megvallva, nem is ámitottam magam azzal, hogy csak ki kell fejeznem e gondolatot, s az majd a benne rejlő igazság teljes súlyával nehezedik az elmékre. Azt az egyet azonban mindenkinek el kell ismernie, hogy az ajánlott rendszerváltoztatás a túlterhelésnek, ha talán nem is egyedüli, de mindenesetre legbiztosabb óvószerere, s mint ilyen máris figyelemreméltó. Más tekintetből meg bizonyára méltó arra is, hogy az illetékes szakkörök alaposabb megvitatás nélkül ne térjenek fölötte napirendre.

Engedjék meg, hogy azoknak, kiket álláspontom helyességéről még most nem sikerült meggyőznöm, Seneca szokása szerint szellemi útravalóul külön elmékedési anyaggal is szolgáljak.

Ha megkérdezzük egy deákot, — talán ezeknek is van annyi joguk, hogy nyilatkozzanak saját ügyükben — mit tart az iskoláról, sóhajtozva így felel: „Szép élet volna a deákelet, csak ne kellene tanulni!” — Ha megtudakolod a tanártól hangulatát, mikor az év elején első órájára indul, fősóhajt, mielőtt így válaszol: „Bár csak vége volna ezen évnek is!” — Kiábrándító két prózai nyilatkozat ez; de hűen jellemzi a valót!

És most, jutalmul azon nagyrabecsült türelemért, melylyel fejtegetéseim követték, elmondok egy a Chândogya-Upanisad-okban olvasható igen régi történetet, melyből megtudjuk, miként jutott egy fiú a megismeréshez. Habár az elbeszélés rendkívül naiv, mégis egy bizonyos tanítási eljárás, vagy elv jut általa kifejezésre.

Egy kis fiú egykor így szólt anyjához: „Szeretném a Vedákat tanulni; mondd meg atyámnak és kasztomnak nevét.” Az anyát kínos zavarba ejtette e kérdés, mert nem volt férj és nő és tudta, hogy ilyennek szülöttje Indiában megvetés tárgya és magasabb társadalmi állásra nem emelkedhetik; arról pedig, hogy a Vedákat tanulmányozhassa, szó sem lehet. Ő tehát szomorodott szívvel így válaszolt: „Gyermekem! én családom nevét nem ismerem. Alárendelt helyzetben voltam egész életemben, sok helyen szolgáltam, s nem tudom, ki a te atyád; az én nevem azonban Jabâlâ.”

A fiú elindult a bölcsek gyülekezetébe, s ajánlkozott tanítványnak. Ott megkérdezték: „Mondd, gyermek, mi atyád neve, s melyik az ő kasztja?”

A fiú ismétlé, a mit anyjától hallott. Az egybegyűlt bölcseket a válasz nem elégítette ki, s nem tudták, mit mondjanak neki; egyikök azonban felállott, magához intette a fiút és így szólott: „Fiam, te az igazságot mondtad és nem tértél le a becsület útjáról. Ezt teszi a brahmin. Te tehát brahmin vagy, s én oktatni akarlak téged.”

Magánál tartotta a fiút, fölnevelte és mivel igazat mondott, Satyakáma nevet adott neki, mely „igazságszeretőt” jelent.

Ez után néhány esettel jellemezve van az ősrégi nevelési mód. Mutatványul szolgáljon ez:

Satyakáma mestere rábízott néhány száz tehenet, s meghagyta neki, hogy legeltesse azokat az erdőben, s csak akkor térjen onnét vissza, ha a gulya ezer darabra szaporodott. Néhány év elteltével azt hallja Satyakáma, hogy egy vaskos bika így szól hozzá: „Most ezerén vagyunk, terelj minket vissza mesteredhez; mondok neked valamit Brahmanról.” „Szólj, Uram”, felele Satyakáma. Mondja erre a bika: „Észak egy része az Úrnak, így kelet és nyugat, így dél. A négy világtáj Brahman négy része. A tűz is megtanít valamire.” A tűz akkor mély jelentésű szimbólum volt, s minden tanítványnak tüzet kellett főtartania és áldozatot rendeznie. Satyakáma is, midőn visszatért, imádásba merülve ült a tűz előtt, s midőn áldozatát is meghozta, a tűzből hallatszott a hang: „Óh Satyakáma, mondok neked valamit

Az osztályozásról.

Brahmanról. A föld, az oceán része Brahmának. Menj haza, ott egy *madár* is megtanít valamire.” Midőn Satyakâma hazaért, talált egy hattyút, mely így szólt: „Mondok neked valamit Brahmanról: a tűz, melyet imádsz, a nap, a hold, a villám része Brahmának. Egy madár, melynek neve Madgu, még más részről fog neked szólani.” Egy szép napon megjelenik az a madár is, és Satyakâma hasonló hangot hallott: „Mondok neked valamit Brahmanról: az élet része Brahmának. A látás, a hallás, a szív is része ő neki.”

Midőn az ifjú — mert ezalatt már azzá fejlődött — visszatért mesteréhez, ez, messziről látva őt, így kiáltott feléje: „Ifjú! orczád sugárzik, mint, a ki Brahmant ismeri. Te már ismersz valamit az igazságból.” (Swâmi Vivekânanda).

E patriarchális egyszerűségében oly elbájoló történetke, ha lefejtjük róla allegorikus héját, arra tanít, hogy az őszindus mester a Vedákban letéteményezett mélységes és bölcs tanokat nem hosszas magyarázatokkal közölte tudvágyó tanítványával, hanem oly külső körülmények közé helyezte őt, hogy szelleme színezett, életteljes benyomások folytán önerejéből emelkedhesek az igazság ismeretére.

Ezen módszerhez képest a mi szómagyarázatra szorító tanítási eljárásunk, a mi iskolarendszerünk valóságos svéd gimnasztika, melynek, midőn a tanár ügybuzgalma mesterségesen teremtett akadályait sikeresen legyúrte — senki sem látja hasznát.

Schlauer Alfréd.

S Z E M L É K.

A kitagadottak harcza.

Az a hatalmas kő, melyet Kristóffy József belügyminiszter politikai közéletünknek a magyar kommandó körül elposványosodni kezdő lomha hullámai közé dobott, egyszerre megváltoztatta annak szinte élettelen felszínét. Az általános választói jog kérdése sokkal erősebb hullámveréseket támasztott, hogysen azt bármiféle Orfeusnak még oly csábító ígéretekkel fűszerezett kibúvókkal is lecsönnesíteni lehetne. Mind szélesebb és szélesebb körre terjednek azok a hullámgyűrűk, a melyek az általános választói jog princípiumát propagálják a magyar népben, s meg vagyunk győződve, hogy annyi mindenféle csodabalzam után, melyet különféle sarlatánok és csodadoktorok egy-egy mandátum fejében a választó és nem választó közönségre rásóztak, most egyszer olyan arkanum jut a nép kezébe, mely elsősorban a vele kufárkodó mandátum vadász ok baját fogja kikúrálni.

Részünköröl sem elhamarkodottnak, sem elhirtelenkedettnek, sem meggondolatlanak nem tartjuk a belügyminiszter akcióját. Mert itt ebben az országban, s különösen a mai fejtetőre állított viszonyok között egyedül ebben látjuk a kibontakozás kulcsát.

Nem szándékozunk ez alkalommal azokkal az akadémikus fejtegetésekkel foglalkozni, sem azokat felsorolni, a miket az általános választói jog kérdésében bármely politikai kézikönyvben bőséggel feltalálunk, s a melyekből minden szerző a maga privát ízlése szerint szokott konkludálni. Nagyon a konkrét kérdéshez vág azonban *Taine* azon megjegyzése, hogy az általános szavazati jog nem garantálja, hogy az abból előálló államakarat legmegfelelőbb legyen, mert a nép, bár feltételezzük, hogy a legnagyobb szabadsággal ad kifejezést meggyőződésének, egyáltalán nincs abban a helyzetben, hogy meg tudja mondani, vajjon a különféle intézmények közül melyikre van in concreto szükség. „Tíz millió tudatlan — úgymond *Taine* — még nem tesz egy tudóst. A felszólított nép megmondhatja ugyan, mely kor-

mányforma tetszik neki, de azt nem, hogy milyenre van szüksége. Ezt csak tapasztalásból tudhatja, a mihez idő kell.”

Taine-nak elméletileg igaza van. A beteg egészséges akar lenni. A többi, a *therapia* megválasztása az orvos dolga. Ebbe a beteg nem szólhat bele és ha beleszól, az előreláthatólag nem válik javára. Az államéletben azonban az analógia nem válik be. Ha ott is találhatnánk teljesen érdektelen, minden előítéleten, minden befolyáson felülemelkedő specialistát, a kit azzal a hivatással lehetne felruházni, hogy miután a társadalmi élet pathologikus tüneteinek elfogulatlan és érdektelen vizsgálata után a helyes diagnózist megállapította, akkor abszolút hatalommal intézkedjék az organizmus természetes rekonstrukcióját gátló okok megszüntetéséről, s a javulás előfeltételeinek létrehozásáról: akkor kétségtelen, hogy felesleges volna általános választói jogról beszélni. Akkor egyszerűen elő kellene fogni azt a specialistát, vagy azokat a specialistákat, a kikben a megkívánt kellékek feltalálhatók, s egyszerűen rájuk bízni a dolgot.

Ilyen speciálísták azonban, a milyeneket az analógia megkíván, nincsenek, s nem is voltak soha. Voltak ugyan, a kik ebben a köntösben különféle intézményeket preskribáltak a különféle bajokkal küzdő társadalmaknak, azonban ezek sohase voltak elfogulatlan és érdektelen orvosok, mert nem is lehettek, mert maguk is inhaerens alkotó elemei voltak a beteg társadalomnak, melynek betegségét leggyakrabban éppen az ő sejtcsoportozatuknak túltengése idézte elő.

Elfogulatlan szemmel pillantva végig az emberiség küzdelmeit, azoknak állandó karaktere, hogy a gazdasági életnek a kultúrával kapcsolatos fejlődése következtében azok a keretek, melyek a termelő osztályok részére valamely összetett társadalomban az elhelyezkedésre a teret megjelölik, szűkekké válnak, s ezzel párhuzamosan az előzetes stádiumban létrehozott egyensúly-helyzet veszélyeztetve van. Az államélet hivatásszerű szabályozói, a kiket az alkotmánynál fogva illet a főhatalom, e jelenségekkel szemben nem állanak, s pszichikai okoknál fogva nem is állhatnak közömbösen, mert a társadalmi egyensúlynak minden változása, avagy a társadalmi osztályokra szabott kereteknek feszülése az ő rovásukra megy, s a szabadságoknak azon feleslegében való elhelyezkedés által törekszik az egyensúlyt ismét helyreállítani, a melyet ők maguknak akarnak fenntartani. Azok az orvos-speciálísták tehát, a kik az állam és társadalom betegségeinek gyógyítását alkotmányban gyökerező joguknál fogva követelik maguknak, még ha a szakértelmet koncedáljuk is nekik, nem mondhatók sem elfogulatlanoknak, sem érdekteleneknek.

Magyarország legújabb története fényes példája ennek. Annak a kétségbevonhatatlan, s a külföld által is méltán elismert haladásnak daczára, melyet Magyarország a kiegyezés óta úgy nemzetileg, mint kultúrái, gazdasági tekintetben megtett, senki sem vitathatja, hogy ez a nagyarányú fejlődés nem egyoldalú, s nem az uralkodó osztályok-

nak pozícióját megszilárdító folyamat volt. S ezen, úgy gondoljuk, senki, a ki hideg fővel nézi az eseményeket, nem csodálkozik. Olyan országban, a hol a lakosságnak csak $\frac{1}{20}$ része jogosult az állam ügyeibe beleszólni, csak természetes, hogy az ezek által választott parlament a kiváltságoltak parlamentje, és hogy ennek a parlamentnek működése merőben a kiváltságoltak érdekeit tartja szem előtt s az után indul. Ha vet is alamizsnát egyszer-másszor a jogtalan népnek, az inkább a dekórum kedvéért van, hogy azután önmagának megveregesse a vállát, de tért a társadalom kebelében, a hol a politikai jogok nélkül szűkölködő sokaság lábát megvesse, nem fog neki nyújtani, sőt előre iparkodik védőbástyákat építeni, a melyek kiváltságait megoltalmazták.

A német birodalom általános választói joggal bíró proletárjainak sikerült munkásvédő és munkásbiztosító törvényeket kierőszakolni. Ezek egy részét több-kevesebb módosítással hozzánk is átültették. Ezen az idegen ojtványon kívül azonban minden hazai eredetű intézményünk merőben magán viseli az osztályparlament bélyegét, a mely azt alkotta.

Sokra lehetne itt rámutatnunk. De talán nem szükséges egész állami szerkezetünk vázát szociális szempontból szemlélve megrajzolni, hogy szembeűnjék mindaz, a minek meg kellett volna történnie, hogy Magyarország modern állam legyen és a mi nem történt meg. Feltételezzük, hogy mindenki, a ki e sorokat olvassa, tudja, hogy 1848 óta vajmi keveset haladt állami életünk jogegyenlőség irányában előre. A főrendiház szervezetében, bár némileg talán javított kiadásban, még mindig a rendiség dominál. A képviselőházat még mindig a népnek csak egy huszad része választja. A vármegyei közigazgatás általában nem akar *Galilei* híres szállóigéjéről mitsem tudni, s ma is ott van, a hol ezelőtt 50 esztendővel. Katonát állít, adót exequál — kivéve, a mikor nem — s ezenkívül főkötelességét a népgyűlések betiltásában és a „lelketlen izgatók” eltolonczolásában látja betetőzve.

Az autonómia főczélját abban látja, — mert csak akkor szoktak népesek lenni a közgyűlések — hogy a megyebeli birtokos, vagy volt birtokos családoknak existenciát nyújtson, s e törekvéstől vezéreltetve elzárkózik mindenki elől, a kit a vármegyei lokálpatriotizmus nem tekint magáénak.

Az egyházpolitikai campagne sikeres keresztülvitele daczára is a különböző egyházak, — eltekintve attól, hogy a közoktatás, a kultúra kiszámíthatlan kárára, nagyrészből a kezükben van — nemcsak maguk, hanem főrangú papjaik is túlnyomó politikai befolyással rendelkeznek a mit, ha tette kerül a sor, kivétel nélkül a maguk egyháza érdekében aknáznak ki, a többit pedig, valamint a népet, szépen megszerkesztett, ketenes pásztorlevelekkel vagy alkalmi imákkal elégitik ki.

Adórendszerünk sarkalatos oszlopai a fogyasztási adók. A mikről mindenki tudja, hogy éppen az ellenkezők, mint a miknek az adóknak

lenniök kell, mert megfordítva progresszívek. A legnyomorultabb ember, a ki utolsó krajczár keresményét kénytelen elfogyasztani, hogy magát és családját az éhenhalástól megmentse, minden krajczárjából fizet fogyasztási adót. Ellenben minél több valakinek a felesleges jövedelme, a melyet félre lehet, megtakaríthat, hogy újból tőkésítse, az mind kikerüli a fogyasztási adót.

Ezekhez illusztrációként csak futólag említjük a büntető törvényt, mely hasonlíthatatlanul intenzívebben védi a vagyont, mint az ember életét, testi épségét, vagy becsületét. Továbbá a törvénytár egyik legigaztalanabb speciesét, a vadászati törvényt, az urak törvényét. Talán felesleges is bővebben részleteznünk, elég ha rámutatunk arra a kétségtelen tendenciára, a mely a 200 holdon aluli közép- és kisgazdát arra kényszeríti, hogy a maga keserves fáradsággal megmunkált földjének terméséből a munka híjján szórakozni vágyó vadásztársaság számára vadakat tenyesszen.

Hasonlíthatatlan nagyobb az a gazdasági kár, melyet a vadak télen a kertekben, gyümölcsösben, nyáron pedig a vetésekben okoznak, mint az a haszon, melyet vadászati jog-bérlet czímén ennek fejében a községek kapnak. De azért a vadászati törvény uralkodik rendíthetetlenül és szolgálja az uralkodó osztályok kedvtöltését. S ha azt látjuk, hogy a való életben hogyan érvényesül, szinte megelevenedik előttünk a letűnt jobbágyvilág, mikor a pór termését a földesurakon és a papokon kívül még a vadak is külön megtizedelték, melyeket oly féltékenyen őriztek, mintha emberek lettek volna. Ennek a korszaknak autochtona a mai vadászati törvény, habár arányaiban kicsinyítve, miként a mai kor elefántja a mammuthoz, vagy a mastodonhoz képest, de típusában ugyanaz.

A mezőgazdasági munkások viszonyait szabályozó törvény méltó párja az előbbinek. A mint hazánkat par excellence agrár államnak szoktuk mondani, épp annyiszor nevezzük magunkat par excellence jogász nemzetnek. Ez alkalommal azonban a par excellence jogász nemzetet legyűrte a par excellence agrár állam. Éppen a jogi fogalmak tisztulása szüntette meg az adósok börtönének a tőke szempontjából kétségkívül elismeréssel övezett intézményét. Mert a tisztultabb jogi felfogással nem fért össze, hogy vagyoni jogi viszonyokból előálló kötelezettségek büntetőjogi szankcióval kényszerítettessenek ki. A büntetőjog csak akkor ránt a vagyoni jogi viszonyok védelmében kardot, ha azok a status quo erőszakos vagy csalárd megzavarásával háborítatnak meg. A negatív magatartásnak kötelemszerű megváltoztatása s a teljesítésnek poenalizálással való kikényszerítése, ennek a törvénynek a dicsősége. A gyakorlati élet leszállította ezt a büntető szankciót a maga valódi értékére.*

* Ha a sztrájkoló aratót az aratás idején, mikor a gabona már kellőleg megért és így vágni kellene, lecsukják, akkor nemcsak az arató nem arat, de rendszerint más sincs kéznél, a ki rögtön beálljon helyette. Tehát az

Talán elég volt e szemelvényekkel rámutatni azon intézményekre, a melyeket a nép egy huszad része által választott parlament létesített vagy fentartott. Ezzel szemben tekintsük, mi van a „*tartozik*” rovatban. Ott van az állami ingyenes népoktatás. Ott van a közegészségügy. Mert állami állatorvosi intézményt már létesített a par excellence agrár állam. Ember azonban úgyis lesz elég. A születések arányszámával még mindig vezetünk. S ha éppen a halálozási arányszám sem engedi át más országnak a rekordot, az előbbiből telik. A „*tartozik*” rovatot gazdagítja a progresszív adó. A demokratikus földbirtok-politika. A holtkézi vagyon megszüntetése. A latifundiumok felosztása. A munkást védő, a munkaidőt és a munkabért szabályozó törvények.

Csak a legfontosabbjait emeltük ki azoknak az intézményeknek, melyek égetően szükségesek volnának, melyek hiánya miatt pusztul, kivándorol a nép. Pusztul vagyoniilag, pusztul erkölcsileg. A nagy birtok felszívja a kisebbeket, mint a nagy halak a tengerben elnyelődnek az apróbbakat. A földszerzésnek lehetetlensége, az apathikus megnyugvás a változtathatatlanságban, hogy azt a földet, melyet az apa és a nagypapa véres verejtékével robotba művelt, annak a fia, sőt az unoka sem fogja még egy darabját se magáénak mondhatni, ott, hol legdúsabban terem az életet adó piros, aczélos búza, rávezetett a módosabbak közt a természetellenes, erkölcstelen kétgyermek-rendszerre, a földönfutókat pedig a *Cunard Line* karjaiba vezérli.

Ezekért a kérdésekért azonban soha nem csinált az osztályparlament obstrukciót. Soha nem élt a házszabályok betűmagyarázata folytán lehetségessé vált legerősebb és legerőszakosabb ellenállással semmiféle kormány ellen. Ezt a módját a parlamenti ellenállásnak az osztályparlament csak akkor vette használatba, mikor az uralkodó osztálynak existenciáját biztosító vármegyei tisztviselő-választást fenyegette veszedelem, vagy mikor mandátumbiztosítás szempontjából a nemzeti hiúságnak kellett áldozatot hozni. Holott nem képzelhetni oly gyermekes naivságot, a melylyel el lehetne hitetni, hogy a nemzeti hiúságot, tehát a primitív társadalmak atavisztikus érzelmeit, tápláló úgynevezett' „vívmányokkal”, jelvényekkel, vezényszavakkal, csak egy szikrányival több jólétet lehetne árasztani a Kárpátok alján elterülő országra. A konfliktusok útvesztőiből hosszas vergődések után netalán kikerülő magyar kommandóra még nem fog egyetlenegy gyárkéménnyel,

idő múlik. Ennek következményeit pedig minden gyakorlati gazda tudja. Vagyis tudja azt, hogy az érett gabonából több vész el a kiperégés folytán, addig míg segéd munkások érkeznek, mint a mi rendszerint az aratók által kért javítás szokott lenni. A nemzeti termelést tehát, a melynek jelszavát hangoztatva a magánjogi kötelezettségek büntetőjogi kikényszerítését inaugurálták, mindenesetre veszteség éri. De veszteség éri a másik oldalon is. Az elcsukott arató abban az időben, mikor egész téltre való kenyérét szokta megkeresni, nem keres semmit. Téltre tehát a nyomorúság vár rá vagy a *Cunard Line*.

egyetlenegy vasúti vágánnyal, egyetlenegy csatornával több épülni az országban. Egyetlenegy heverő munkáskéz nem fog alkalmat találni arra, hogy kenyeret keressen és nem fog egyetlenegy kivándorló e miatt visszamaradni. Nem fogja szabályozni a magyar kommandó sem a munkaidő maximumát, sem a munkabér minimumát. Megannyi üdvös czél, sokkal fontosabb mindenféle veszényszónál és jelvénynél, melyek azonban mindaddigélé hiába zörgettek a parlamentek kapuin.

Ha a közegészségügynek és a közoktatásügynek intenzív állami kezelésbe való vételére csak tizedrész annyi erőt fordított volna a magyar országgyűlés, mint a mennyit az időről-időre megújult katonai vitákkal eltöltött, összehasonlíthatlanul nagyobb és üdvösebb eredményeket ért volna el az ország népesedése és kultúrája terén.

Ezért van szükség multhatlanul arra, hogy ne minden huszadik kiváltságos embernek legyen csak módja az ország sorsának intézésébe beleszólni, hanem mindenkinek, a ki ebben az országban él, dolgozik, fárad, testi és lelki erejével közremunkál annak fenntartásán s előhaladásán; a ki hozzájárul közvetlen vagy közvetett adójával, pénzével, vagy vérével annak fenmaradásához.

Az általános választói jog alapján egybegyűlt parlamentben meg kell szűnnie annak az áldatlan közjogi harcnak, a melyhez hasonló a Mohamed hadaitól ostromlott Bizánc tudósai között folyt a rendhagyó igeragozás kérdésében. A mely évtizedek óta folyó közjogi harc teletömte törvénytárainkat mindenféle módon és alakban való biztosításával annak, hogy az ország független, szabad, semmi más országnak alá nem vetett és csak a maga törvényei és törvényerejű szokásai szerint kormányozható. S bár ezt az uralkodók ismételten szentesítették, maradt papiroson, de az életbe a legújabb időkig nem ment át úgyszólván semmi. Eppen azért érezték magukat a rendek kényszerítve annyiszor, hogy valamit tegyenek s mert mást nem tudtak, ismételten és ismételten törvénybe iktatták, a mi elvileg úgy is kétségtelen volt. Az uralkodók azonban annak daczára szedték a különféle adókat és subsidiumokat, toborzották a katonákat. Szedték az ország határán ki- és bevitteltől egyaránt a vámokat. Csinálták a külpolitikát a maguk tetszése avagy kancellárjaik tanácsa szerint, a hogy nekik tetszett. Mind ebbe a karok és rendek édeskeveset avatkoztak bele. Ők beérték azzal, hogy a mit akartak, pergamenre tették s a király szentesítette. Hogy az életben mi volt, azt épp oly mértékben méltatták figyelmükre, mint ma az akkori rendi országgyűlésnek specziális successora, az osztályparlament.

Az általános választói jog alapján egybegyűlendő népparlament ezzel szemben semmi esetre sem fogja abban keresni ambícióját, hogy az állam hiányzó eleven erejét évszázadokkal előzőleg diametrálisan ellenkező gazdasági és társadalmi viszonyok között alkotott törvényeknek a mai állapotokra való erőszakolásával iparkodjék pótolni. Hanem abban fogja feladatát keresni, hogy felhasználja mindazokat a

parlagon heverő nemzeti javakat, azokat a termelési eszközöket, a melyek megmunkálásával a ma alkalmazás hiányában dolog nélkül tengődő munkászekek hasonlíthatlan mértékben gyarapítani fogják a nemzet vagyonát, s a nemzet erejét. Az általános választói jogtól, a mely előbb-utóbb a munka felszabadítására vezet, hasonló társadalmi és gazdasági átalakulást kell várnunk, mint a milyent a jobbgység felszabadítása idézett elő. A nemzeti vagyonosodásnak, az állam népeségi és kulturális fejlődésének oly fokát értük el a jobbgység felszabadítása óta, a milyent ötven évvel ezelőtt senki se mert volna legmerészebb álmaiban sem remélni; hasonló történelmi perspektívát tár elénk a jövő.

Kétségtelen, hogy az uralkodó osztályok, a kik érdekeit a mai jogrend szolgálja, mindent el fognak követni, hogy az általános választói jogot megakadályozzák. Mert tudják, hogy egy új, demokratikusabb, a munkát többre becsülő, a népet jobban szerető és a népért többet dolgozó parlament el fogja söpörni a rendi kiváltságok idejéből még fenmaradt kivételes pozícióját a nagy vagyonnak, sőt fokozott mértékben fogja a köz szolgálatába kényszeríteni. Nem szabad abban az illúzióban ringatnunk magunkat, hogy a választói jognak általánossá tétele nem fog ellentállásra találni. *A kitagadottak harcza ez a köteles részért.* De kétségtelen, hogy hazánkban is teljesen megérett a kérdés, s elérkezett az az idő, melyet meg kell ragadnunk, hogy mentői több erő koncentráltassák a közcélok felé.

Nem azért, mintha azt hinnők, hogy ha minden állampolgár, a ki az államélet terheit bármely csekély mértékben viseli, szavazati jogot nyer, ez által mind olyanok fognak az állam ügyeibe beleszólni, a kik többet és jobban tudnak az ország dolgaihoz, mint a kik eddig intézték: hanem azért, mert csak ilyen módon remélhető a különleges osztályérdekek legyőzése, s az állami akaratnak az uralkodó osztályok külön érdekei mellőzésével az egész nemzetet egyaránt érdeklő gazdasági és szociális kérdések felé való terelése.

Gyilkos kórok tizedelik az ország népességét. A gyermekhalandóság terén a mienk a championatus. Ijesztő nagy még mindig az analfabéták száma. Dúsan virágzik a vakhit és a legkülönbélebb babonáság. Mindenféle munkahiányról panaszkodnak s mindamelllett hiányzik a munka becsülése. A nyomorúság és a megélhetés kényszere állandó bő tápot nyújt a kivándorlásra. Az osztályparlamentnek azonban első a nemzeti hiúság legyezetése, első a jelvények és a kommandó kérdése. Ezt a tespedő posványosodást kell egy új, erővel teljes, pezsgő vérrrel telített igazi népparlamentnek legyőzni, s a legislatio törekvéseit azoknak a kérdéseknek megoldására fordítani, a melyek az ország és a nép mind nyomasztóbbá váló gazdasági és társadalmi bajait orvosolják meg.

Hosszas várakozások után ismét nagy lépéseket kell tennünk a jogegyenlőség irányában, ha a kultúrnemzetek közt akarunk bármily szerény helyen megmaradni. Szét kell törnünk a jobbgység korszaka-

kából visszamaradt feudális bilincseket, felszabadítani a munkát a tőke rabságából, s végül elismertetni, miként ma a honvédelmi kötelesség el van ismerve, a munkára való kötelességet.

Ennek a feladatnak a megoldása már a való élet eleven busába és véérébe vág, ezeket a mai parlament éppen érdekellentéténél fogva megoldani és n-iegvalósítani soha nem fogja, hanem azt csak az általános választói jogon alakuló friss vérrel teljes népparlamenttől lehet remélni, ha majd a kitagadottak elnyerik a politikai jogokból őket illető köteles részt.

Dr. Kégl János.

Az általános titkos választójog ligája.

Jelentős esemény történelmi dokumentumaként közöljük az alábbiakban azt a felhívást, a melyet az általános titkos választójog ligájának megalkotása érdekében szemlénkhez és törekvéseihez közelálló körök augusztus hó 26-án közrebocsátottak:

„A valódi hatalmak, melyek az államnak támaszul szolgálhatnak, önmaguktól keletkeznek s minthogy minden valóságos hatalom, melyet az állam nem alkalmaz, mindig ellene fordul: a törvényhozó helyesen cselekszik, ha ezeket az állam épületébe beilleszti . . .”

Báró EÖTVÖS JÓZSEF.

(„A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra.”)

„Egyenlő szabadság, egyenlő jog, egyenlő kötelesség az ország minden polgára számára; faj-, nyelv-, valláskülönbség nélkül . . .”

Áldom istenemet, hogy e munkában több, mint közönséges részt venni engedtetett,”

KOSSUTH LAJOS („Irataim”).

„Még mindig valami másban keressük hátramaradottságunk okát, mint . . . makacs pártoltságában egy oly alkotmánynak, mely a nemzet nagyobb részét szinte minden polgári jussokból kizárja s ekkép azt, i. i. nagyobb részt mind saját személyeink természetes ellenségévé teszi, vagy hogy jobban mondjam, kényszerüi.”

Gróf SZÉCHENYI ISTVÁN („Stádium”).

Felhívás.

Vannak a történelemben időpontok, mikor az új társadalmi erők, melyeket sok évtized lassú fejlődése hozott létre, a viszonyok régi rendjének gyökeres átalakítását elkerülhetetlenné teszi? Akadályokat kell az útból elhárítani, hogy a nemzet életének és művelődésének egy magasabb, gazdagabb s termékenyebb korszaka bekövetkezhessek.

Ezek azok a korszakok, mikor új és friss életerő járja át a társadalom szerveit s új anyagi, szellemi s erkölcsi erők részt követelnek maguknak a nemzet sorsa intézésében. Az átalakulás, a megújulás, a továbbhaladás korszakai ezek, mikor a *történelmi felelősség* érzése hatja át mindazokat a kik a nép boldogulásának ügyét a szívükön viselik.

Magyarország napjainkban ilyen nagy történelmi fordulóponthoz jutott, melyen közeli jövőjének sorsa fog eldőlni.

Az a kérdés, hogy folytatni akarja-e az ország az egyenjogúsításnak s a közműveltség felemelésének azt a politikáját, melyet 1848-ban a magyar újjászületés halhatatlan bajnokai annyi bölcseséggel s bátorsággal kezdeményeztek: avagy rövidlátó közönnyel akar elsiklani a modern Európa legégetőbb feladatai fölött, melyek a nép sorsát fogják eldönteni.

Az általános titkos választójog az a cél, melynek megvalósításáért fegyvert kell ragadni mindazoknak, a kik folytatni akarják a Kossuthok, Széchenyiek s Eötvösök nemzetegybeolvasztó és nemzeterősítő

politikáját, a kik azt kívánják, hogy kifejezésre juthasson és megvalósulhasson minden érzés és gondolat, mely a nép jóléte, anyagi és szellemi meg erősítése szent ügyét szolgálja.

Azonban félni lehet, hogy még akkor is, midőn a parlament túlnyomó többsége az általános titkos választójogot félremagyarázhatatlan szavakban programjába írta, annak sorsa még korántsincs biztosítva, a nagy eszme még mindig veszedelmes ellenségekkel áll szemben.

Épen ezért mozgalom indult meg aziránt, hogy egy *nagy és hatalmas ligában egyesüljenek* mindazok, a kik az *általános titkos választójognak* minden fenntartás nélkül hívei, hogy a propaganda s a felvilágosítás minden eszközeivel küzdjenek e korszakos reform megvalósításáért s ne nyugodjanak meg mindaddig, míg *nemzeti szabadságunk, anyagi és szellemi boldogulásunknak ezt a sine qua non-ját* alaptörvényeink közé nem iktattuk.

Csatlakozzék mozgalmunkhoz mindenki, a kinek ideálja a *szabad, a gazdag, a művelt nyugoteurópai Magyarország.*

Egyaránt távol állunk minden párttól. Annál inkább az imparlamentáris kormánytól. Az általános titkos választójog nem pártkérdés. Az egész haladó magyar közvélemény ezen egyhangú követelésének nem szabad a pártok versengésén elbuknia!

Senkit se feszélyezzenek párttekintetek. A magyar politika alapvető dolga: hogy maga a parlament a mai dolgos, gazdasági és kultúréletet élő új Magyarországnak *valódi népképviselője legyen.*

Mert a jelenlegi parlament nem lévén a nemzet millióinak igaz képviselője: nélkülözi azt a politikai erőt, melylyel a nemzet jogos követeléseinek úgy nemzeti, mint gazdasági és kulturális tereken érvényt tudna szerezni. Ezzel szemben az *általános titkos választójog* alapján megválasztott parlament rövid idő alatt meg fogja valósítani mindezeket az égető feladatokat, mert ez a parlament a mai Magyarország dolgos népmillióinak gazdasági és kulturerőiből fogja méríteni törhetetlen erejét. Csatlakozzék mindenki az *általános titkos választójog ligájához.*

Az általános titkos választójog ligája

Kezdeményezők:

SZABADGONDOLKOZÓK EGYESÜLETE, HUSZADIK SZÁZAD,
TÁRSADALOMTUDOMÁNYI OLVASÓKÖR,
TÁRSADALOMTUDOMÁNYI TÁRSASÁG számos tagja.

Apáthy István egyetemi tanár, a „Szabadgondolkózók Egyesületé”-nek elnöke, *Vámbéry* Armin egyetemi tanár, a m. tud. akadémia tiszt, tagja, *Jendrássik* Ernő egyet. tanár, a m. tud. akadémia tagja, *Mártonfy* Márton orsz. iparoktatási főfelügyelő, miniszt. oszt. tanácsos, *Pikler* Gyula egyet. tanár, a „Társ. Tud. Társ.” alelnöke, *Nagy* Dezső ügyvéd, *Lechner* Károly udv. tanácsos, egyetemi tanár, *Kossutány* Ignác egyet. tanár, *Somló* Bódog egyet. tanár, a „Huszadik Század” szerkesztője, *Barabás* Béla, *Benedek* János, *Dési* Géza, *Rajk* Aladár, *Ugron* Gábor, *Vázsonyi* Vilmos, *Vészi* József országgyűlési képviselők, *Ágoston* Péter jogakad. tanár, *Benedek* Elek író, *Bors* Emil jogakad. tanár, *Diner-Dénes* József író, a Szabadgondolkózók Egyes. alelnöke, ifj. *Erdély* Sándor ügyvéd, *Fényes* Samu író és ügyvéd, *Földes* Géza a „Nemzeti Iskola” szerk., polg. isk. ig., *Gerater*

Béla mérnök, a „Társ. Tud. Olvasókör” elnöke, *Gratz Gusztáv* a „Társ. Tud. Társulat” titkára, *Harrer Ferencz* jogtud. író, *Rindy Attila* ügyvéd, *Jászi Oszkár* a „Társadalomtud. Társ.” titkára, *Jászi Viktor* jogakad. tanár, *Jánosi Zoltán* ev. ref. lelkész, *Jeszenszky Ignác* ág. evang. lelkész, *Kernstock Károly* festőművész, *Kégl János* ügyvéd, földbirtokos, a „Szabadgondolkozók Egyesülete”-nek főtitkára, *Lechner Ödön* műépítész, *Lyka Károly* a „Művészet” szerkesztője, *Leopold Gusztáv* földbirtokos, közg. író, íj. *Leopold Lajos* földbirtokos, közg. író, *Madzsar József* orvos, *Márkus Dezső* kir. ítélő táblai bír., *Mártonfy Marcell* jogakad. tanár, *Marschán Géza* az „Ügyvédjelöltek Körének” elnöke, *Meiler Simon* a „Szépművészeti Múzeum” öre, író, *Méray-Eorváth Károly* mérnök, író, *Óváry Lipót* orsz. főlevéltárnok, a m. tud. akad. tagja, *Pataj Sándor* az „Igazság” szerkesztője, *Pompéry Elemér* a szabadalmi bíróság bírója, *Quittner Zsigmond* műépítész, *Sasváry Ármin* a Keresk. Múzeum titkára, író, *Simontsits Elemér* Tolna vármegye főjegyzője, *Szabolcska Mihály* ev. ref. lelkész, a Kisfaludy- és Petőfi-társaságok tagja, *Száva János* a „Tanítók Otthonának” elnöke, iskolai igazgató, *Szalay Károly* főgimnáziumi tanár és író, *Székely Károly* a „Társadalomtud. Olvasókör” főtitkára, *Vámbéry Rusztem* egyetemi m. tanár, *Várady Zsigmond* ügyvéd, író, *Wildner Ödön* a „Huszadik Század” társszerkesztője, *Wolfner Pál* író, a „Társadalomtud. Társ.” munkás-tanfolyamának titkára, *Zigány Zoltán* tanár és író, a „Budapesti Általános Hitelszövetkezet” igazgatója. *Az előkészítő bizottság.*

* * *

E fölhívásnak máris szép foganatja lett, a mennyiben az ország minden részéből ezrével sorakoznak a liga zászlaja alá. A liga ideiglenes elnöksége a következőkép alakított meg, elnökök: *Apáthy István*, *Jendrássik Ernő* és *Vámbéry Ármin* egyetemi tanárok; alelnökök: *Kossutány Ignác* és *Lechner Károly* egyetemi tanárok, *Mártonfy Márton* iparoktatási főfelügyelő, *Óváry Lipót* orsz. főlevéltárnok, végül *Pikler Gyula* és *Somló Bódog* egyetemi tanárok. A liga ügyeinek aktív vezetésére egy végrehajtó-bizottságot választottak, a melynek *Méray-Horváth Károly*, a liga főtitkára vezetése alatt tagjai lettek: *Hindy Atilla*, íj. *Leopold Lajos*, *Szalay Károly* és *Székely Aladár* titkárok, továbbá íj. *Erdély Sándor*, *Gerster Béla*, dr. *Gratz Gusztáv*, *Jászi Oszkár*, *Kégl János*, *Vámbéry Rusztem* és *Wolfner Pál*. Végül határozatba ment, hogy a liga még a parlament megnyitása előtt Budapesten *nagy meetinget fog tartani az általános titkos választói jog érdekében.*

A háború új költészete.

Leonide Andreief: Le rirerouge. La guerre en Mandchourie. Traduit d'après le manuscrit russe par S. Persky. Paris. Librairie Félix Juven.

Fekete papíron bíbor betűkkel: *Le rire rouge*, a halál és vér, a gyász és forradalom színeiben jelentkezik Leonide Andreiefnek az orosz-japán háborúról írott megrázó munkája. A könyv külső kiállítása megfelelő tartalmának: új és valószínűleg igazibb formája a háború költészetének, minden művészet eme egyik legrégebbi és legkedveltebb

tárgyának. A Petropavloszkon elpusztult Verescsagin művészi és erkölcsi végrendelete végrehajtójául jelentkezik evvel a művel a fiatal orosz író, a ki a háborúról igaz képet adva, egy nagy nép minden keservét és iszonyatát szólaltatja meg könyvében, de egyúttal a műveltség és emberiség derék és félelem nélkül való harcosává szegődik. A mit talán Verescsagin ecsete végzett volna el: a művészet nemzetközi nyelvén minden ember számára érthetővé és hozzáférhetővé tenni a „népnevelő”, a „gyönyörűsége”, a férfierényeket nemző háború igazi arculatát, azt próbálta meg Andreief munkájával, a mely Oroszországban rövid idő alatt 80 kiadást ért és szerzőjének a művészi és erkölcsi dicsőségen kívül — a börtönt is meghozta, pedig a börtön a mai orosz világban az erkölcsi kiválóság bizonyítéka.

A *vörös kaczaj* — az örültségnek az a járványos formája, a melyet az iszonyatos mézárások, a rettenetes izgalmak, a félelem entuziazmusa, a rossz táplálék és a tengernyi vér — vér és vér mindenütt — kivált és megteremt a vágóhidra hajtott áldozatokban. Ezt a vörös kaczajt hallják és látják mindenütt, színe ellepi az egész világot, az égboltozatot, a földet, a hullákkal teliszúfolt árkokat, az egyéniség vesztette tömegsírokat; hangját kihallják a gránátok sistergéséből, a drótsövények zizegéséből, a puskák ropogásából; komoly vagy vidám beszélgetők arcán, a hullákat összegyűjtő orvos vagy fosztogató katona ajkán váratlanul, ok nélkül megjelenik ez a rettenetes vörös kaczaj. „*A vörös kaczaj*” egy, a mandzsuriai harctéren harczoló fiatal tisztnek már örült állapotban írott naplótöredéke, a melyet azután a harctérről lábavesztetten hazatért és meghalt tisztnek testvére folytat, a kire szintén átterjed a vörös kaczaj nyavalyája. Íme, e különös szókapcsolatnak megfelelő különös lelkiállapot első felbukkanása. Egy fiatal önkéntes jelenti a tisztnek — az egész könyvben nincs egyetlen név, igen ügyes kifejezése ama tömeghatás általánosságának, a melyet az író érzékeltetni akar — a tábornok azon utasítását, hogy még két óráig védjék helyzetüket. Az önkéntes sápadt, olyan mint az az ember, a ki nagy félelemben élt. A tiszt kérdi tőle: „Mondja csak, fél?” Ajka rengett, mintha szólani akarna, de egyszerre valami érthetetlen, iszonyatos természetfölötti dolog történt. Meleg levegőáramlat érintette jobb orcámat, erősen megrázott és az önkéntes sápadt arca helyett valami kurta, buta vörös dolog állott szemem előtt, a melyből úgy ömlött a vér, mint a vásári czégegerekre festett nyitott palaczkokból. És ebben a rövid, vörös patakozó holmiban ott ült valami csendes kaczaj, valami vörös kaczaj. Megismertem ezt a vörös kaczajt. Kerestem és megtaláltam. Most megértettem ezeket a különös, megcsonkított, szétmarczangolt testeket ... A vörös kaczaj volt az a kaczaj, a mely a naptól rávigyorog az égre. Nemsokára szétárad az egész földön ez a vörös kaczaj!” „Azt hihette volna az ember, hogy valami szerencsétlenség történt a természetben, valami hallatlan átalakulás, a színeknek eltűnése: a kék, zöld és a többi

kedves, ismerős szín eltűnt és a nap egy rengeteg bíbor bengáli tűzzé alakult át. A vörös kaczaj” — feleli rá a tiszt. Íme egy töredék a tisztnek és egy örült orvosnak párbeszédéből: „A mi hazánk az örültek háza; minden ember ellenségünk, a kinek még ép az esze és ha majd nagy, győzhetetlen, dicsőséges létemre egyedüli ura és parancsolója leszek a világnak, minő vidám kaczaj tölti majd be a mindenséget”, „a vörös kaczaj” kiáltottam közbe. Már megint hallom a vörös kaczajt. „Barátaim, ekép folytatta megcsonkított és nyögő árnyak felé fordulva az orvos beszédét, barátaim, nekünk vörös lesz a napunk, vörös a holdunk; az állatoknak gyönyörű vörös bundájuk lesz és megnyúzzuk majd azokat, a melyek fehérék lesznek . . . Nem próbáltok még vért inni? Kicsit ragadós, kissé langyos, de vörös és bugyborékolása a torkodban: az a vidám, a vörös kaczaj!” Ilyen rettenetes vérrel írott hallucinációk és látomások kergetik egymást belső összefüggés, sokszor kihüvelyezhető értelem nélkül a könyv lapjain is a bomlott agynak ezen képeit csak itt-ott szakítják meg a valóságnak nem kevésbé rémes képei vagy az írónak e borzalmak felidézői ellen szórt átkai és kifakadásai. „Mikor érzem mennyire tehetetlen vagyok, düh fog el, düh ez ellen a gyűlöletes háború ellen. Mint az orvos, szeretném meggyújtani azok házait, a kik akarták ezt a háborút, szeretném megégetni kincseiket, feleségeiket, gyermekeiket; szeretném megmérgezni a vizet, melyet isznak, szeretném kihurcolni a halottakat sírjaikból és odadobni a hullákat házaikba, tisztátalan fekvőhelyeikre, hogy háljanak velük, akárcsak feleségeikkel vagy szeretőikkel”.

Ez állítólagos szeretetet tanító állítólagos sárga és fehér istenek hívői így követik a szeretet parancsát: „Némelyek vakon rohantak „bele a tölcsérformájú mélységekbe és a hegyes karók, mint nyársak ütötték keresztül mellüket és úgy ficzkádoztak, rugdalódtak rajtuk, mint a papírból készült paprikajancsik. Friss hullák hullottak rájuk és az árok nemsokára vérző, élő vagy holttestekkel teli üsthöz hasonlított. Alulról mindenütt kezek nyúltak föl, ujjak görbültek meg görcsösen és kapkodtak minden után; és a ki beleesett ebbe a verembe, nem tudott többé kijönni. Száz és száz vaskampó erejű ujj ragadta meg lábát, kapaszkodott ruhájába, fogta le kezét, vájta ki szemét és fojtotta meg. Más katonák, mintha látomás csalogatta volna őket, egyenes neki szaladtak a vassodronyoknak, bennük megakadtak és addig kiabáltak, míg valami golyó le nem sodorta őket”.

Ilyen és még borzalmasabb képek sorozata gyűlölséget és kétségbeesést kelt szükségképen azon olvasók lelkében is, a kik csak humanitárius érzelmeik és a művelődés jövőjébe vetett hitüknek erős megpróbáltatásával vannak érdekelve az emberöldöklések eme leggyalázatosabb nemében, a melyet a hatalom impotensei és prostituáltjai rendeznek a szenvedő és békeességes nép rovására; de minő érzelmeket és gondolatokat kell keltenie ennek a könyvnek ott, a hol az író szavába „özvegyek siralma, szüzek panasza” szól belé, a hol a

könyvek árja és átkok zivatara nem általános okokból, hanem a leg-egyénibb fájdalomkból táplálkozik. „*Blut ist ein besonderer Saft*” és bizonyos, hogy a vér költészetének nem lehetnek más, mint véres hatásai. Andreief rejtelmes és vad látomásai a forradalmi szenvedély erős élesztői közé tartoznak, a mely ha célját nem is éri el, de ha csak megközelíti, egyszersmindkorra lehetetlenné fogja tenni egy nép egészének egy kisebbség javára ilyen okokból származó ilyen természetű kizsákmányolását. Az emberi nem lelkiismerete szólal meg a vörös kaczaj hangjában és nem véletlen dolog, hogy ott szólal meg, a hol a legnagyobbat vétették ellene és a hol az irodalmi fejlődés hagyományai, meg a társadalmi élet szükségletei egyaránt összeműködnek arra nézve, hogy az irodalom ne váljék a léhák és unatkozók kisded játékvá, de mindig szoros kapcsolatban legyen az emberiség és nemzet nagy etikai érdekeivel. Ha valamely nemzet irodalmából vissza lehet következtetni a nép uralkodó lelkiállapottaira és érdeklődésének legfőbb irányaira, akkor az orosz népet irodalma alapján az erkölcsi kételyek és meggondolások népének kell tartanunk. Tolsztojn magyar fordításban *Eszmélyetek* címen megjelent, a háború ellen irányuló kis iratában olvasható egy orosz katonának az íróhoz intézett levele, a melyben ez a homéroszi naivságot az evangéliumi szellemmel bámulatos módon összekapcsoló kérdés áll: „Legyen szíves, Nikolajevics Leo, írja meg nekem, *van-e most a földön igazság* és miről lehet megismerni?” Egyszerű embernek egyszerű szívéből fakadt ez a kérdés, de mintha az egész népnek legnagyobb gondját és törekvését fejezné ki, mintha Oroszország nagy konvulziói egyik kulcsát találnók meg benne. Nem felel-e meg ezen tisztán elméleti kérdésnek a tettek világában az a felirat, a melylyel a forradalmárok az Omelcsuk matróz hullájához tetemre hívták a hatalmat, nem felel-e meg neki az a gyönyörű, bátor és önérzetes mozdulat, a melylyel a Kalajevek viselik tettük következményeit és mennek a halálba? Nem látszik-e meg mindezen nagyszerű tettek mögött az új igazság, a népnek, a szabadságnak, a forradalomnak új igazsága, a melyet a Tolsztoj katonája még csak keresett, de azóta az orosz proletariátus vezetése mellett az egész nép mintha megtalált volna? Mikor egymásután állnak elő férfiak, a kik az új etikai értékekért életüket, mint értéktelen semmiséget dobják oda, a kik nem félnek *assumer cetté horrible immoralité qu'est la morale futurei* (A. France), minő hatással kell akkor mindenkire lennie a mai morál végső következményei olyan kiméletlen és bátor levonásának, a minő ez a vörös kaczaj. Ha a forradalmi zászlóaljok felvonulása megremegtetti egész Európát, akkor ezen tény felidézésében van része Andreiefnek is.

De ezenfelül érdekes és figyelemreméltó munka ez azért is, mivel új faja a háború költészetének, új XX-ik századbeli változata az *arma virumque cano*-nak.

Megmérhetni rajta az érzés és gondolatvilág forradalminak mondható átalakulását, a mely persze csak a gazdasági és politikai forradalmaknak a művészet eszközeiben visszatükröződő reflexe. A nemi és vallásos élet jelenségein kívül alig van a primitív népek művészetének a háborúnál kedveltebb és gyakoribb tárgya, megfelelően ama fontoságnak, a melyet a háború, a produktív munkának sokáig egyetlen formája, ezen törzseknél betöltött. A harczias erényeknek minden esz-közzel való, mesterséges és természetes kiválasztása igen jelentékeny tényezője volt egyik törzsnek a másikon gyakorolt uralmának; két törzs közül, *caeteris paribus*, az maradt meg, diadalmaskodott és szaporodott el, a melyeknek művészete a társadalmak küzdelmében oly fontos harczai erényeknek magasztalója és így erősítője volt; militarisztikus társadalom nem lehet el harczai költészet nélkül. Művészi alkotásokon, költői művekben végig kísérhetjük a harczolás egész evolúcióját attól a kortól kezdve, a mikor a páros viadal volt az uralkodó formája, egészen addig, mikor rengeteg tömegek lépnek a hősök és vezérek helyébe. De a háború módjának változásával együtt változik az az érzés is, a mely a művészet a háború ábrázolásában hevíti. Homérosz, Balassi Bálint, Körner vagy Petőfi a rokonszenv és magasztalás hangján szól a háborúról; Thackeray a *Hiúság vásárában* vagy Tolsztoj a *Háború és békében* a művész objektív szemével figyel meg és adja vissza e nagy tömegmozgalmakat, melyeknek erkölcsi utálatosságán támadt felháborodásuk azonban gyengébb, mint a nagyszerű benyomások keltette tisztán művészi gyönyörködés. Az írók úgy nézik a háborút, mint a hogy Édouard Detail vagy Horace Vernet festette. Zola és Verescsagin más-más művészet eszközeivel, más-más mértékben ugyan, de egyaránt jelzik a nagy átalakulást, a mely már a művészet világába is utat tört magának. Ebben a világitásban és kapcsolatban mutatkozik Leonide Andreief könyve is, a mely a háború nézésének verescsagini motívumait is beviszi az irodalomba, a mely költői kifejezése annak a politikai koncepcziának, a melyet a proletariátus a háborúról alkotott, a minthogy a proletariátus nélkül a legújabb művészeti és irodalmi fejlődést megérteni egyáltalán nem is lehet. A feudális és kapitalista társadalom művészetének főtárgyai: vallás, szerelem és háború vagy kiható félben vannak vagy egészen új értelmezésben és megvilágitásban részesülnek. A vallás esztétikai értékesíthetősége ma jóformán semmi; a szerelem problémája sem olyan kizárólagosan uralkodó, mint azelőtt, mind sikeresebben száll vele szemben épen a legelőrehaladtabb népek, legelőrehaladtabb lánghelméinek munkájában számos más, erkölcsi és társadalmi kérdés és áll elő egy olyan költészet, a mely nem az „általános emberi” hangoztatásával egy az emberek közötti hamis és meg nem lévő egyenlőség látszatát akarja felkelteni, hanem inkább a társadalmi osztályok közötti különbségeknek nyomatékos, sokszor rikító feltüntetésével az osztályöntudat felkeltésére törekszik és értékes használható fegyverré válik az osztályharcz terén

is, a nélkül azonban, hogy szem elől tévesztené minden művészi alkotás legfőbb célját: a gyönyörködtetést. Bárminő nagy távolság választja is el egymástól az irodalmak szellemi világát a gazdasági kérdések birodalmából, a háborúnak ez az új költészete valósággal klasszikus példáját mutatja e kettő összefüggésének: miképen szorít be a társadalom gazdasági struktúrájában beállott változás: a proletariátus fokozatos szervezkedése és öntudatra jutása, új szempontokat az erkölcsi és esztétikai gondolat- és élvezetkörbe és miképen lehet megfigyelni és igazolni az irodalmi élet fejlődésében Marxnak azon csak általánosságban kifejezett tanát, hogy a termelési viszonyok szabják meg a társadalom szellemi életfolyamatát. A mi a modern művészetekben szemünk láttára végbemegy és a minék, annyi mással együtt *Le rire rouge* csak egyik tünete, nem más, mint az ideologikus tényezőknek, a Marx-féle „ráépítmény”-nek lassú és fokozatos átsiklása az új gazdasági szervezetnek a jövő tengeréből lassan kiemelkedő szikláira. És az új költők Lassalle szavát követik: a proletariátus az a szikla, a melyen a jövendő egyháza felépül.

Kunfi Zsigmond.

Magyar történetírás.

Báró Wesselényi Miklós élete és munkái. Írta: Dr. Kardos Samu. 2 kötet. Budapest, 1905. Légrády Testvérek könyvnyomdája.

Légióra megy a magyar könyvek száma, amelyek a magyar 1848-czal, főalakjaival s előzményeivel foglalkoznak. A magyar 1848 igaz története daczára ennek máig sincs megírva. Dehát nem csoda. Közel vagyunk még nagyon az eseményekhez. Egyrészt talán még nem is látni egészen tisztán őket, másrészt, ha tisztán látszanak is, kinek van bátorsága megírni, hogy ez is csak osztályharcz volt, mint a többi, hogy a nemesség dicső tette, hogy „felemelte a népet magához” stb. stb. épp oly humbug, mint egyéb divatos és hangzatos történeti jelszavunk? És talán nem is lehet rossz néven venni ezt! Hisz nálunk a l'art pour l'art a tudományban oly idegen, s a tudományos művek megítélésénél oly szörnyű mód belejátszik (sőt talán *csakis* ez játszik belé!) az írónak politikai pártállása, illetőleg: hogy melyik politikai párt álláspontjának felel meg a véleménye! Mindenekelőtt és mindenekelőtt pedig kell, hogy az egész könyvön végigvonuljon az a bizonyos, nemes, hazafiúi hang, a mely szerint Magyarország és a magyarság . . . no, de hiszen tudjuk! . . .

Ilyen körülmények között eddig mindössze két munka jelent meg, a mely tényleg hűséges képét igyekszik adni a magyar forradalomnak, illetőleg a forradalom előtti állapotoknak. Az egyik Grünwald Béla munkája, a „*Régi Magyarország*” és az „*Új Magyarország*”. A másik munkából még csak töredéket láttunk e lap hasábjain, „*Jegyzetek a magyar forradalomból*” cím alatt. Pont. Semmi több.

* * *

Igaza van Kardos Samu dr.-nak: tulajdonképen csak három személyt ismerünk a forradalomból: Széchenyit, Kossuthot, Deákot. A minthogy általában: a harczost, a ki a barrikádot beveszi és életével fizet érte — nem ismerjük. Csak azt, a ki a zászlót kitűzte.

Báró Wesselényi Miklós is a félig elfeledt küzdők közé tartozik. Nevét nem is annyira politikai szereplése, mint inkább a nagy árvízben tanúsított csodálatos bátorsága és önfeláldozása őrizte meg. Politikai nagyságát, azt hisszük, Kardos Samu kissé túlbecsülte. Mint szónok, a sok kiváló mellett másodrangú volt, eszméi az egész kor eszméi voltak. A mi kiválóságát tette: az a politikai téren is rettenthetetlen bátorsága volt. Nyíltan, szókimondóan hangoztatta nézeteit már akkor, mikor még csak nagyon kevesen beszéltek, szembenézett és szembeszállt a hatalommal örökkön hú maradvá jelszavához: *nunquam retro!*

Nem volt túlságosan mély s talán nem is nagyon következetes elme, mégis egyike ama kor markáns alakjainak. Feltétlenül érdemes vele foglalkozni. Lássuk, hogy sikerült ez Kardos Samu dr.-nak?

Mindjárt megmondjuk: *sehogy*. Vártunk egy munkát, a mely Wesselényit, az egyént, beállítja a maga milieujébe, a mely éppen determinálta: hogy fejlődjék az egyén? A miből meg fogjuk érteni: mi lett Wesselényi, és miért lett éppen az, a mi lett?

Vártuk a méltatását és kommentálását politikai és irodalmi munkásságának, tevékenységének, annak megegyezését és eltérését kortársaitól, mindezekből azonban nem kaptunk semmit, de abszolúte semmit.

Kardos Samu egész egyszerűen leírja Wesselényi külső élettörténetét. Hangyaszorgalommal gyűjtötte, írta, másolta a Wesselényire vonatkozó iratokat, leveleket, beszédeket, naplójegyzeteket, följegyzéseket. 1760 darabra rúg a gyűjteménye. Azután szépen sorba rakta őket, a mint következnek, évek, hónapok, napok szerint.

Ha így leközölte volna őket sorban Kardos, legalább lett volna egy adatgyűjtemény Wesselényiről, a minek felhasználásával aztán lehetett volna róla írni. Szerző azonban ezt csak félig tette meg; szorosan ragaszkodott az iratokhoz, részben elmondotta a mi bennük van, részben magukat az iratokat közölte.

Azonban mi sült ki ebből? Hát persze, első sorban elmaradt az, a mi az egyén megrajzolásában minden: a milieu. Minthogy Wesselényi nem találta szükségesnek megírni valakinek vagy valahol, hogy ő miért ő, mi vitte bele a küzdelembe s miért éppen arra az oldalra állott, a melyiken éppen állott, s miért nem a másikon? minthogy Wesselényi ezt nem írta meg, hát elsikkadt. A szerző is érezhetett valamit, hogy hiányzik. Mert ott, a hol körülbelül épp a helyzet és a viszonyok megrajzolása kellett volna, hogy következék, betoldotta a magyarországi és erdélyi törvényhozó-testület szervezete leírását, a miben természetesen nem foglaltatik egyéb, mint a tanácskozás módjának és formájának leírása.

Hanem menjünk tovább. Wesselényi utazott is a külföldön. Utazott pedig valakivel, a kiről nagyon jól tudjuk, hogy mily sok tapasztalatot és benyomást szerzett ez útján. Ez a valaki Széchenyi István gróf volt. Úgy látszik azonban, Wesselényi csak a dátumokat s egy kolostorban tett látogatását írja le naplójában. No, mert az egész 14 hónapi utazásáról mindössze ennyi van feljegyezve Kardos könyvében.

Et nunc . . . hanem ez már igazán nevetető. A kronológiában eljutunk az 1833-dik évig. Ekkor jelent meg Wesselényi munkája: Balítéletekről. Az ember természetesen azt várná, hogy most ismertette lesz a munka, tartalma, eszméi, eredetisége, viszonya a többi e korbéli munkához.

Az ám! A bevezetés leközültetik belőle, később pedig szerző alatt megjegyzi: Nincsen egész irodalmunkban Wesselényi ezen munkájának párja, mely oly keményen ostromolná a százados előítéleteket, oly elfogulatlanul bírálná a jelent és oly lelkesedéssel hirdetné az igaz emberszeretetet, mint azt Wesselényi ebben az üldöztetésére első okul és ürügyül szolgáló munkájában tette. *Lehetetlen e kor- és jellemrajz keretében* Wesselényi e korszakos munkáját tüzetesen ösmertetnem, de szavaim igazolásául a függelékben mutatványt fogok közölni belőle.”

De, az isten szerelméért! Milyen legyen egy „kor- és jellemrajz”, ha 2 kötetben: $513 + 614 = 1127$ oldalon nincs hely a hős főmunkájának jellemzésére és ismertetésére?!

Természetesen azonban erről nem írt Wesselényi, nem írtak barátai; meg aztán ez a méltatás esetleg kiszorította volna a vadászatok és Wesselényi lovasbravúrrjai leírásának helyét!

Ilyen hát a Wesselényi Miklós báró jellemrajza, munkásságának ismertetése. Mindent inkább megtudunk belőle, mint azt: ki is volt az a Wesselényi Miklós báró, mit is művelt hát? . . .

Magyarországon azonban minden megeshetik. Még az is, hogy e munka második kiadást ér meg. Kérjük azonban a szerzőt: ne függesse akkor hozzá az előfizetők névjegyzékét s Kovács József debreczeni polgármester úr előfizetési gyűjtőívének másolatát. Hisszük, hogy annyira már még sem vagyunk, hogy *ihyesmi* buzdítsa a magyarokat könyvvásárlásra.

Képes Ernő.

Magyarország közigazgatása.

Írta: Milhoffer Sándor. A magyar tudományok akadémia által a Semsey féle nemzetgazdasági díjból jutalmazott pályamunka. Budapest, Franklin-társulat, 1904. 3 kötet (8°). Ara 30 korona.

Első tudományos intézetünk, az akadémia, ajánlásával jelent meg e munka, mely terjedelmével és tartalmával egyaránt leköti figyelmünket. Terjedelme három vaskos kötet s tartalma Magyarország közigazgatása kezdetétől a legújabb időkig.

Ha ez volna az első bírálat, mely Milhoffer munkájáról elhangzik, igazán zavarba jutottunk volna; mert a tudományos akadémia elismerése, mely a napi sajtóban élénk visszhangra talált, valamint a feldolgozás tárgyát képező anyag fontossága olyan ajánlásokat képeznek számára, hogy véleményünket erősen befolyásolják. A magyar gazdaságtörténelem eddig csupán nagy vonásokban ismeretes, alig egy évtized óta művelik intenzívebben, külön tudományág gyanánt. Inkább egyes gazdasági ágak monográfiái jelentek meg eddig, az egyes korszakok összefoglaló ismertetése jórészt a jövő feladata. Egy egész emberöltő szorgalmát emészti fel a *források összegyűjtése*, áttekinthető rendszerbe foglalásuk pedig *iskolázott elmét* feltételez. Ha mindezt három tekintélyes kötetben együtt találjuk, melyeken a tudományos akadémia szankciója fekszik, első gondolatunk csak az lehet, hogy a magyar tudományosság diadalát ünnepeljük.

Az akadémiai bírálatnak voltak ugyan aggályai a munka tudományos értékét illetően, de végeredményben mégis méltónak találta a jutalomra, s ezzel elismerte azt, hogy Milhoffer a munka kitűzött czélját sikerrel oldotta meg. Egészen egyebet mondanak ezzel szemben

a szakbírálatok, melyek a *Magyar Gazdaságtörténeti Szemlében*,¹ a *Közgazdasági Szemlében*² és a *Századokban*³ Milhoffer könyvéről megjelentek. A *Gazdaságtörténeti Szemle* bírálójának végső konklúziója az, hogy Milhofferben a szakismeretek teljesen hiányzanak; mások munkáiból plagizált, sőt elferdítette a kiállózott részleteket, végül a tárgyára vonatkozó szakirodalmat sem ismeri. A *Közgazdasági Szemle* elítéli Milhoffert, mert forrás megnevezés és idézés nélkül egyszerű stílári változtatással használja fel a mások munkáit; össze-vissza kever mindent, nem érti meg teljesen a dolgokat, nincs benne kellő közgazdasági és statisztikai képzettség; saját gondolatai üresen kongó, gyarló szölamokban jutnak csupán kifejezésre, melyek sablonos képei és kifejezései ismétlődnek. A *Századok* bírálója Milhofferre az együgyűség és tájékozatlanság bélyegét sűti, kinek munkája annyira tele van plágiumokkal, hogy egyenesen a törvénybe ütközik.

Kemény kritika mindannyi s hivatott komoly tudósok tollából kerültek ki, kiknek a magyar közgazdaság múltjának és jelenének megismertetése körül nagy érdemeik vannak. Milhoffer könyvének tudományos értékéről beszélni ezek után abszurdum, a tudományos akadémiának könyve címlapján ékeskedő tekintélye nem menti meg attól, hogy könyve a hasonló munkák sorsára jusson.

Egyedül az érdekelhet e pontnál bennünket, hogy mi indíthatta mégis a tudományos akadémiát e *rendszeretlenül* összetakolt, *hibákkal* telt *plágium* megjutalmazására? E kérdés megoldása a következő: Kisajátított plágiumainak biztosítására Milhoffer azt a módszert használta, hogy forrásait egyáltalán nem jelölte meg, s így a tudományos akadémia bírálói kénytelenek voltak kijelenteni, hogy „a források ellenőrizhetetlenek voltak, mert a pályázó munkájának különösen irodalmi értékét jelentékenyen leszállító azt a hibát követte el, hogy jóformán semmiféle forrást nem idéz.” A szakismeretek hiányát, a minden rendszert nélkülöző zavaros tárgyalási módot és a tárgyahoz nem értő író szertelességeit is kiemelte az akadémiai bírálat, íme a bizonyosságok: „Összefogó következtetések vagy egész új eszmék, a történetész világosságot gyűjtő visszapillantásai, a politikus perspektívái hiányoznak. Hiányzik továbbá a nagy világgazdasági események és eszmék hazánkra gyakorolt visszahatásának ismertetése. Hiányzik a képesség az események jelentőségének felfogására. Ennek egyik következménye, hogy vezéreszmék helyett kapunk túlzott, *helytelen frázisokat*, az előadás terjengőssé, szerteleonné válik. Több helyütt a munkába nem tartozó anyag a legrészletesebben tárgyalatik, az anyag kezelésében minden ökonómia hiányzik. A helyes szakértelem iránt is támad kételyünk. Zavaros az, mit a hitbizományokról mond, naiv, mit a nemzeti vagyon becsléséről állít stb.”⁴ Egy szóval a tudományos akadémia bírálói nagyon is felismerték azon hiányokat, melyeket a szakkritika elítélt; de túlságos, mondhatnám vétkes jóindulattal bántak el Milhofferrel, mikor könyvét akadémiai jutalomra méltónak találták. Nincs logika az akadémia ítéletében, mert ekkora hiányok mellett munkát megjutalmazni nem szabad. Nem elég az irodalmi érdemhez az, ha valaki a tárgyra vonatkozó adatokat rendszer és szakismeretek nélkül összehalmozza: tessék tanulni először annak, a ki tudományos értékű munkát akar alkotni. A tudósról el lehet

¹ XII. évf. 1. f. 57-71. 11.

² 33. k. 3. sz. 182-198. 11.

³ XXXIX. évf. 6. f. 548-554. 11.

⁴ *Akadémiai Értesítő* 1902. évf. 290. s k. 1.

mondani, hogy „non nascitur, sed fit”. Először magunknak kell tanulnunk, hogy másokat taníthassunk. Milhoffer még nem jutott el a megtanulásig, s a munkájában található rendszertelenségek és érthetlenségek arra engednek következtetni, hogy nem is fog eljutni. Nem szabad utat nyitni az irodalmi amatőrségnek, mert különben olyan bolondgombák teremnek majd irodalmunkban, hogy a művelt nemzetek gunyjának állandó tárgya les*.

De vegyük sorra” a Milhoffer köteteit! Az első kötet 579 lapon Magyarország közgazdaságának *történetét* tünteti fel kezdetétől 1867-ig. E kötetről nem kell egyebet mondanunk azonkívül, hogy nem közvetlen források alapján készült, hanem már kész feldolgozásokból merített. A ki a történetíráshoz csak valamelyest ért, tudni fogja, hogy mekkora tudományos értéket tulajdoníthatunk annak a munkának, mely a közvetlen források ismerete nélkül készült. Ha más okból nem, már csak azért is vissza kell térni a lelkiismeretes történetírónak a közvetlen forrásokra, hogy megbírálhassa, vajjon a feldolgozások tudományos eredményei helyesek-e? A kész feldolgozások ilyen beolvasztása továbbá nem eshetik még kifogás alá, ha a szerző becsületesen feljegyi, hogy mit vett át egyik vagy másik írótól. Kisebb lesz természetesen azon írók érdeme, a kik feldolgozásokból merítettek, mint azoké, kik nagy fáradsággal saját maguk keresik fel a forrásokat s kutatásaik eredményeit maguk foglalják rendszerbe. Minden írói szabadság ellen van azonban az, ha az író kész feldolgozásokból merít, de nem nevezi meg forrásait. E módszerrel t. i. a saját érdemének tulajdonítja azt, a mit más nagy szorgalommal és fáradsággal írt meg. Milhoffer e módszert követi. Munkájának történeti része nem egyéb, mint mások tudományos eredményeinek cél tudatos kisajátítása, a szerzők nevének következetes elhallgatásával. Nem kerülne nagy fáradságba ilyen plágiumok bemutatása, mert Milhoffer könyvének főforrását a Közgazdasági Lexikon cikkei képezik; de a Magyar Gazdaságtörténeti Szemle és a Századok bírálói annyi meggyőző bizonyítékot mutattak be, hogy számukat újabbakkal szaporítani nem merjük, nehogy még Milhoffer úr kifogásolhassa, hogy *munkáját* engedélye nélkül újból lenyomattuk. Olvasóink a Közgazdasági Lexikon egy-egy példányához úgyszólván könnyen hozzáférhetnek, s ha nem sajnálják a fáradságot, hogy Milhoffer könyvét a Közgazdasági Lexikon megfelelő szakaszaival összehasonlítsák, nagy élvezetet fognak találni az összehasonlításban. Az fog feltűnni mindenekelőtt, hogy Milhoffer a Közgazdasági Lexikon szép rendszerbe foglalt cikkeit elemeire bontotta, a részeket össze-vissza dobálta, legtöbbször minden logika nélkül fűzve egymáshoz a legtávolabb eső dolgokat, a plagizált részek értelmét megrontva oda nem illő hangzatos bevezetéssel vagy frázisokkal telített befejezéssel.

A Milhoffer könyvének második (471 l.) és harmadik (563 l.) kötetei Magyarország közgazdaságát ismertetik 1867-től 1900-ig a következő fejezetekben: I. Közgazdasági viszonyunk Ausztriához. II. Államháztartás. III. Pénz- és hitelintézetek. IV. Ipar. V. Kereskedelem. VI. Közlekedés. VII. Vízszabályozás. VIII. Mezőgazdaság. IX. Erdészet és vadászat. X. Bányászat.

E köteteket is a plágiumok egymásra halmozása, a jól megírt dolgok értelmének összekuszálása, az egymáshoz tartozó tárgyak logikai rendjének megbontása jellemzik; de jellemzik ezeken kívül a végnélküli idézetek is, melyeket Milhoffer a törvényekből, tárgyalási jegyzőkönyvekből, jelentésekből s egyéb hivatalos kiadványokból bőségesen kiírt.

E két kötet szakaszaiban nyilatkozik meg legerősebben, hogy mennyire nem tud Milhoffer uralkodni a tárgyán, s mekkora nehéz-

ségekkel kell megküzdenie, hogy a szakaszokat a legnaivabban is megkonstruálja. Egyetlen szakasza élén sem találunk kellő világosságot gyűjtő bevezetést, a következtetéseket tartalmazó befejezések pedig minden világosság nélkül szűkölködnek, közhelyekül ismert üres frázisok, melyekben Milhoffer prófétai ihlettel tekint a jövőbe, vagy szuverén fölényvel nyilatkozik a múlttól. De vizsgáljunk részletesen néhány szakaszt a Milhoffer könyvéből.

A negyedik kötet első szakasza az iparral foglalkozik. A nagyipari vállalatok jellemzését ilyenféle mondatok vezetik be: „A szabadabb szellem általában erőteljesebb *fellendülést* hozott minden téren, s. ennek következménye volt a kisiparosok *elégedetlen* helyzete. Az egészségtelen irányú alapítások nagyhangú reklámja a kisiparos munkáját háttérbe szorította, tudjuk, hogy ekkor (mikor?) volt fénykora a könnyelmű alapításoknak.” Milhoffer úr a nagyipar gazdasági előnyeit nem képes méltányolni, az ő szemében veszedelmes jelenség, és ő akar gazdasági programot nyújtani a jövőre?

Az 1872. évi ipartörvényről jóformán csak azt tudja, hogy az iparosok nem voltak vele megelégedve s 1884-ben újabb törvény készült. Minden egyéb ismertetés helyett találunk egy-egy hatalmas idézetet a törvény indokolásából és az iparegylet felterjesztéséből az ipari képesítés ügyében, mire a legaprólékosabb felsorolása következik a képesítéshez kötött iparágaknak. Minden átmenet nélkül következnek erre az ipartestületek működésének ismertetése, majd a betegségyelőpénztárakra tér át. Ez utóbbiak Milhoffer szerint reformra szorulnak, a minék indokolásából kiemeljük a következőket: „A gazdasági fellendülés eme korszakában nagy gondot kell fordítani a helyes szervezetre, mert, hisz, ha az nem felel meg a viszonyoknak, nem a körülményeknek, melyekbe illesztendő volna, úgy visszahatással van az más, vele kapcsolatos dologra is: a gazdasági ügyek kapcsolata, annak magasabb fejlődési foka mellett mind intenzívebbé válik, s így ha egyikre hátrányosan alakulnak a viszonyok, úgy a káros visszahatás az egész vonalon érezhető”. (Mi ez, Milhoffer úr?) Végül a befejező frázis: „A haladás mindenesetre nagy, ha a korszakunk elejét s végét szembeállítjuk; de a baj az, hogy a fejlődés nem jár karöltve minden téren: az egyik elmarad, a másik előbbre jut (!!)”

Az iparfelügyeletről a következőket írja: „Ha azt akarjuk, hogy iparunk a megkezdett nyomokon haladva a tökély magas fokára jusson, úgy az iparfelügyelet lesz első sorban, melyre a legnagyobb súlyt kell fektetni”. Néhány sorral lejjebb ugyanezt írja az iparoktatásról: „Iparunk jövője jórészt az iparoktatás megfelelő voltával van szoros kapcsolatban”. A legaprólékosabban ismerteti ezután az iparostanonczi iskolákat, segédekét képző tanfolyamokat, kézműves iskolákat, ipari szakiskolákat és felső ipariskolákat; ellenben a női ipariskoláknak, iparrajziskoláknak és iparmúzeumoknak — minden igaz ok nélkül — sokkal kevesebb figyelmet szentel.

A fegyenczipar ismertetését a következőkkel fejezi be: „A rabmunka azonban sokfelé bérbe is van adva, a mi, úgy látszik, annak hatását hátrányosan éppen nem befolyásolja”. (Mi ez, Milhoffer úr?) Továbbá: „A fegyenczmunka ellen az iparosok általában panaszkodnak s azt kívánják, hogy képesítéshez kötött iparágak gyakorlása a fegyházakban szüntetessék be. Ennek merev követelése azonban hibás, ha ugyan el is kell ismernünk, hogy a kérdés szabályozásra szorul”. (Mi hát a Milhoffer úr véleménye?) A háziipart az 1896. évi kiállítás jelentéseiből hosszadalmasán ismerteti, de utána újból visszatér a fegyencziparra. Úgy látszik, szorosan összetartoznak?!

Itt aztán néhány lapon keresztül elmélkedik arról, hogy mezőgazdaság mellett iparra is szükség van, s befejezi az egészet ilyen formán: „Általános gazdasági pangás jellemezte a múltat, melynek egén, mint Belzazar király lakodalmán már feltűnt a fenyegető kéz: a mene, tekel, ufarzin”. „A jövőre még sok feladat vár: a megkezdett épületet ki kell építeni, a közgazdasági fejlődés erős hajtását még növelni kell”. (Üres frázis, Milhoffer úr!)

Megismerjük most az iparpártolás eszközeit: a tarifakedvezményt, közszállításokat, adókedvezményeket, mely ismertetés a végtelenségig részletes. A védjegyek és szabadalmak után szó van végül a munkáskérdésről. A modern társadalmi kérdések legfontosabbikával olyan naivul bánik el Milhoffer, hogy a laikusnak is fel fog tűnni, hát még a nemzetgazdának. Szerinte „munkáskérdés alatt a munkásmozgalmakat értjük, melyek a nyugat fejlett iparállamaiból kerültek hozzánk”. (Mi ez, Milhoffer úr?) Az ipari munkáskérdést sajátságosan fogja fel. Szerinte a munkások igényei emelkednek s ezzel „nem tart lépést a kereset emelkedése”. Ez a magyarázat a Milhoffer úr sajátja, de meg is látszik rajta. A tudományos magyarázatot a következők képviselik könyvében: „Tagadhatatlan, hogy más okok is közbejátszanak: hisz a mezőgazdaságban is meghozta hazánkban az újabb kor a munkásmozgalmat. A kettő azonban eltérő természetű, ha vannak is rokon vonásai”. A szociálizmusban Milhoffer szerint: „Nagyon gyakran felszínre jut ama törekvés, hogy az enyém s tied közötti különbséget akarják megszüntetni addig, míg a jelenlegi vagyonos osztály nem jut a mostani szegényebb néposztály helyébe” (!!!) A munkásszervezeteket Milhoffer csak a következő okból veszi számba: „Miótán hatalmas szervezetükkel az ipar nagy munkaszükségletét hátrányosan tudják befolyásolni, figyelemre méltó tényezőt képeznek. De nemcsak ezért, hanem humanisztikus (!!!) szempontból is gondol sorsukkal az állam, s tagadhatatlan, hogy a patriarchalizmus (?) épp erre való tekintettel törvényeinkben mindjobban megnyilvánul”. Ennyi a Milhoffer szociális bölcsessége! Mekkora lehet a tudományos értéke az olyan nemzetgazdasági munkának, mely ily sanyarú szociális bölcsességen épült fel? A hazai munkásmozgalmak történetének kritika nélküli, krónikaszerű leírása következik erre, minek végén néhány szóval a bérharczokról is megemlékezik Milhoffer, s a törvényhozás dicséretével zárja be fejtegetéseit, a mely szerint panasza az újabb idők törvényhozására nem lehet. (Ideális állapot, Milhoffer úr!) Ezután az iparstatisztika adatainak kiírása következik, minek folyamán a városok jelentőségéről így elmélkedik Milhoffer: „A nagyobb ipari tevékenység a vidéki városok emelését, további egészséges fejlődését van hivatva előmozdítani. De ha az alapozásnál az anyagi erők kimerülnek, úgy az építómesterek kénytelenek tétlenül nézni a megkezdett építményt, míg anyagot nem nyernek a további építkezésre. Az ipari fejlődés erőteljes megnyilvánulása a városok megerősödése szempontjából is kívánatos: a város a magyarság erőssége, s így az erőtől duzzadó nemzeti állam oszlopa az erős ipar”. (Hatalmas frázisok duzzadó értelmetlenséggel!) Kuriózusmódon megemlíthetjük, hogy Milhoffer az ipari szövetkezetekkel négy sorban végez, a kartelekkel viszont három sorban, s miután az ipar fejlesztésére szükségesnek tartja a külkereskedelmet, váratlan szárnycsapással áttér a kereskedelemre.

A kereskedelem ismertetését a kereskedelmi törvény bemutatásával kezdi, melyet Nagy Ferencz egyik felolvasásából kiírt érvek alapján revideálandónak tart. A váltótörvénnyel öt sorban végez s a csódtörvénynek sem szentel nagyobb figyelmet. Ezután a kereskedelmi

és iparkamarák működését mutatja be, melyekkel nagyon meg van elégedve, mert így ír róluk: „Napjainkban a kamarák feladatuk magaslatán állanak: a múlt kifogásai a helyzet sajátságos alakulásával függöttek össze”. A tőzsdeüggyel kapcsolatosan beszél a vásárokról, melyeknek kellő ok nélkül jelentőséget nem tulajdonít. Figyelemreméltó a Milhoffer reformjavaslata a vásárokról: „Leghelyesebb volna azokat általában a gyéribben lakott területekre szorítani, hol még most is nagy a jelentőségük; viszont az ország többi részeinek állatvásárokat kellene engedélyezni, s oly vásárokat, hol csak időszakonként piacra kerülő tárgyak, vagy nehezebben megszerezhető áruk árusítatnának”. (Milhoffer úr a középkori vásárjogot most akarja életbe léptetni!) A vásárcsarnokokkal négy sorban végez, s a kereskedelmi múzeum után, a kereskedelmi szakoktatást, az ipari szakoktatáshoz hasonlóan, részletesen tárgyalja. A szakoktatásról a következő szellemes mondattal tér át a szövetkezeti ügyre: „A szövetkezeti mozgalom mindennek *nem ellensége*” (!!!) Szövetkezetek alatt itt fogyasztási szövetkezeteket ért, de ezt nekünk kell a szövegből kihámozunk. Megemlékezik egész röviden a pinczeszövetkezetekről stb. is.

A szövetkezeti ügyre következnek a statisztikai hivatalok. Az átmenet a következő: „A kereskedelmi ügyek tárgyalásánál kívánunk a statisztikai hivatalról is megemlékezni. Minden ország haladásának effyik legerősebb fejlesztője a statisztika stb.” Ez Milhoffer úr bölcsesége! „Bármily száraz tudománynak látszik is a laikus előtt (Milhoffer úr szakértő!) a statisztika, bizonyos, hogy az, ki a számokban (!) nemcsak a számokat (2!), nemcsak a számsorozatot (3!), számoszlopokat (4!) látja, hanem az értelmet is, ki olvasni tud azokban (5!), s szöveget lát minden egyes szám (6!) mögött, az a legérdekesebb államregényt hámozhatja ki a népmozgalmi adatokból (!) s a közegészségiekből” (!!!) stb. Talán ez okból került a statisztika a kereskedelemhez? A statisztikai hivatalok kiadványait a következő megjegyzések keretében mutatja be: „A központi statisztikai hivatal *szürkés-kék* (!) köteteiben, s a székesfővárosi *sárga* (!!!) kötetekben van lefektetve hazánk viszonyainak hű képe; az azokban rejlő adatokra van alapozva minden országos ténykedés, minden közjóra irányuló törekvés, minden törvény, sőt mondhatjuk, minden tudományos munkálkodás alapja is”. Sapientia Milhofferiana, mely a következő frázisban kulminál: „A haladás korszakában élünk. Minden téren nagy sürgésforgás (!) tapasztalható, s óriási léptekkel igyekezünk elérni azt, a mit a multak — nem annyira mulasztásai, mint inkább — sajátos alakulása eddig megnehezített. Hogy ez nem üres szólam, hanem reális alapokon nyugvó tény, *azt a számok igazolják*”. Befejezőül kapunk kereskedelmi statisztikát, melynek keretén belől megtaláljuk a közraktárakat, vásári forgalmat és áralakulást. A kereskedelmet tárgyaló szakasz befejező mondata a következő: „Úgy látszik azonban, hogy a hanyatlásnak a század utolján vége szakad, s az állapotok minden tekintetben javulni látszanak”.

Ismertessünk még egy fejezetet a Milhoffer könyvéből: a mezőgazdaságot! Első mondatai úgy hangzanak, mint egy szónoki beszéd bevezető sorai. Ilyenformán szónokol Milhoffer: „Rohamos haladás minden téren, ez korunk jellemvonása. Bármerre nézünk, mélyreható változásokat regisztrál az utóbbi évek története. Még néhány év előtt általános gazdasági pangás, most a legintenzívebb haladás”. „Mint a tavaszi meleg napsugár felolvasztja a tél késői fagyát (!), mint az első igazi meleg nap eltünteti a hőtakarót (!), mely befed minden életet, a mi a földből növényzet alakjában tör elő (!!!), úgy megszüntette az

újabb kor gazdasági fellendülése a közöny kemény kérégt. (Kemény frázis, Milhoffer úr!) A meleg jóleső érzése elúzi a tél barátságatlan benyomásait, a jövőt belvilágító sugarak barátságos fénye elúzi a kételkedés szellemét (!), s a haladás kerékkötőit maga alá gyűri a mindjobban kibontakozó fejlődés ereje, mely feltartóztatlanul halad egy erős alapokon nyugvó állam kiépítésének eszméje felé”. (Frázis, frázis és ismét frázis!) A mezőgazdaság Milhoffer úr szerint örvendetesen halad, a társadalom és az állam karöltve munkálkodnak fejlesztésén. Íme két szép mondat a következetesség hiányának bizonyítására: „A kormányzati tevékenységnek feladata a gazda helyzetét megkönnyíteni: ez annak napjainkban fényesen megfelel” 2 lappal később: „A legújabb időkig a törvényhozás a gazda jogával vajmi keveset foglalkozott”.

Az 1894: XII. t.-cikket a mezőgazdaságról és mezőrendőrségről a legapróbb részletekig ismerteti s lapokon keresztül csak ezzel foglalkozik. Ennek kapcsán átlag a mezőgazdasági munkáskérdésre, melyet ismét csak a saját külön szociális bölcsességével old meg: „A baj oka részben a viszonyokban rejtett, de az *izgatás* is megette a magáét. A munkásmozgalmak okai — az izgatáson kívül — a munkahiány, rossz termés, a földuzsora” stb. Az izgatást így jellemzi: „A szociáldemokrata párt izgatásai a mezei munkáskérdést folyton felszínen tartották. Embereiket a vidék sok helyére küldték ki, hogy az elégedetlenséget nyílt kitörésre készítsék. Határozataival vizsga a nép könnyen-hívóságára akart hatni, s benne elérhetetlen vágyakat igyekezett gerjeszteni, hogy elégedetlenségét fokozza”. A munkásmozgalmak jellemzésének befejezése a következő: „Az 1899-iki nagyobb arányú zavargások voltak az egész mozgalom utóhangjai. A budapesti, pozsonyi s temesvári kongresszusoknak már gyakorlati eredménye nem volt”. Ezt Milhoffer, a nemzetgazdasági író írja! Az 1898: II. t.-cikket olyan eredménynek tekinti Milhoffer, hogy: „E törvény megalkotása óta hazánkban munkászavargás nincs (Milhoffer úr, úgy látszik, csendesen álmodik!), a miben nagy része van különben annak is, hogy a kormány Mezőhegyesen nagy *munkástartalékok* tart nyaratszaka, honnan a megszorult gazdák munkást mindig kaphatnak”. (Hiszen nincs munkászavargás, Milhoffer úr, hát minek az elővigyázat?)

Következik a mezőgazdasági munkabérek ismertetése, hol a következő ritka megjegyzéssel találkozunk: „Lásd e tekintetben Milhoffer: Mezei munkásviszonyok hazánkban 1898”. A szakbibliográfia egyetlen nyoma Milhoffernál!

Az 1899: XLII. t.-cz. ismertetésén belől találjuk a következő bölcsességet: „Akárhány esetben a helyzet nem is változik. A nép azonban látva, hogy vele törődnek, boldogulását megkönnyíteni igyekeznek, nem panaszkodik, nagyobb a munkakedve, nem okoz senkit a bajáért, megnyugszik abban a tudatban, hogy „a hatalom, vagy a társadalom rajta segíteni igyekezik”. A munkaközvetítés s az 1899: XLI. t.-cz. ismertetése után így szólal meg a Milhoffer bölcsessége: „A munkás védelme, a munkás jogainak épségben tartása, gazdasági törvényhozásunk főjellemvonása. A kis ember boldogulását igyekezett megkönnyíteni a tizenkilencedik század alkonya, hogy az új század gazdasági alapjai szilárdan állhassák ki a minden téren megnyilatkozó versenyt, az annak nyomán eredő elkeseredett küzdelmet. Az altruizmus mintegy *világító fáklya* tűnik fel a messzeségben (!), mely a természetadta jogok teljes érvényesülésének igyekezik teret biztosítani”.

A 292. 1. második fejezete a munkás segély-pénztárákról szól, de ezt magunktól kell kitalálni, Milhoffer elhallgatja. A munkásbiztosítással kapcsolatosan tárgyalja az állategészségügyet (296 1.), mint

azzal kronológice összefüggő tárgyat. (A belső összefüggés mellékes!) Az állategészségügy után következik a gazdasági törvény (302. 1.), melyről Milhoffer a következőket sűti ki: „Óriási fontossággal bír e törvény a gazdasiztekre (!!!); megvan a törvény, melyre támaszkodhatnak, melyre bajukban hivatkozhatnak”. (Sapientia Milhofferiana!) Következik a dohánytermelőkről szóló törvény (304. 1.), majd az öntözőcsatornák törvénye (306. 1.), miről ezeket írja: „Ha majd a jövő meghozza a törvényalkotások gyümölcsét, ha majd a mezőgazdaság tudományos vitele jobban terjed, a tudomány vívmányai a maguk egészében asszimilálódnak a magyar mezőgazdaságban, akkor gazdasági termelésünk nem a mostani színvonalon fog állani” stb. (Ezt Milhoffer úr nélkül is tudtuk volna!) Erre minden átmenet nélkül ez következik: „A telkesítési munkálatokban szakszerű útbaigazítást ad a kultúr-mérnöki intézmény.” Szól aztán a kísérletügyről, tagosításról, lótenyésztésről, gazdasági szakoktatásról és telepítésről. Ez utóbbiról ez a bölcsessége: „Hazánkban a legutóbbi időben a gazdasági tevékenység hatalmas léptekkel halad előre: szinte napról-napra látjuk, hogyan köszörülődik ki a régi csorba, napról-napra látjuk, hogy új alkotásokkal hogyan erősítik meg gazdasági tevékenységünk fundamentumát, hogyan szélesedik az alap, melyen állami nagyságunk hatalmas épülete fog emelkedni” stb. A mezőgazdasági hitelnél a szövetkezeteket tárgyalja, majd a kivándorlásügyet, melyet Milhoffer állami akcióval óhajt szabályozni. A mezőgazdasági statisztikával a terméseredményeket tekintve nincs megelégedve, s annak adatait „csak mintegy általános útbaigazítás gyanánt” (!) fogadhatja el. E pontnál összehasonlítást is végez a külföld statisztikai adataival. Ezután a gazdasági tudósítók intézményét óhajtja megreformálni, mire „a földbirtok egy fájó sebé, a tagosítás vár még orvoslásra”. Beszél még a bérlőkről, statisztikai adatokat ír ki, s a gazdasági egyesületekkel végzi a szakaszt.

Ennyit a részletekről! Azt hisszük, hogy mindenkinek szemébe fog tűnni a rendszertelenség, melylyel Milhoffer a tárgyat kezeli. Minden benső összetartozás nélkül egészen ötletszerűen vannak egymáshoz fűzve a legtávolabb eső kérdések. Átmenetekkel, megvilágosító bevezetésekkel Milhoffer nem gondol, tárgyat terjengősen, minden áttekintés nélkül adja elő, minek eredményeképpen visszapillantásul nem nyújthat egyebet, mint semmitmondó, üres frázisokat. Előadása annyira sekélyes, hogy minden tekintetben élvezhetetlen. Valósággal lelki szegénységet árul el sok helyen. Minden bölcselkedési tehetség híján hamis szónoki páthoszba hajtja előadását, hogy üres szölamokkal takarja nemtudását. Milhoffer nemcsak a tárgyhoz nem ért, de az írás művészete is hiányzik belőle. Az egész egy pongyolán összerótt fogalmazvány hatását teszi az emberre, mely még nincs átdolgozva. A nemzetgazdaság hatalmas irodalmáról, úgyszólván, semmit sem tud, mert lehetetlen, hogy annak eszméi munkájában kifejezésre nem jutottak volna. A külföldi irodalomból a statisztikai adatokat írta ki, egyebet semmit. Nem imponálhat nekünk az a három oldal, mely akönyv végén Milhoffer saját irodalmi munkásságát fennen hirdeti, mert ily módon sokat és könnyen lehet írni. Egyedül azt sajnáljuk, hogy az irodalom e fattyúhajtásait nem gyomlálták meg eddig még alaposabban.

Sajnáljuk, hogy ennyire el kellett ítélnünk a Milhoffer munkáját, de a tudomány és az igazság érdekében tettük.

Annál szomorúbb jelenség az olyan eljárás, melylyel Milhoffer munkáját *W. P.*, az Új Idők¹ bírálója ismerteti. A bíráló úr „alapos, komoly

¹ XI. évf. 25. sz. 602 s. k. 1.

közgazdasági munkáról” beszél, melyben „semmi frázis, semmi szívet-derítő közhely. Történeti adatok, statisztika, minden szépen egymás mellé állítva: az egész hűséges képet ad a magyar közgazdaság fejlődéséről”. Azt kérdezzük a t. bíráló úrtól, hogy egyáltalán olvasta-e Milhoffer könyvét? Nem hihetjük. Így t. i. csak az írhat róla, ki a címeket megnézte; de annyi fáradságot nem vett magának, hogy csak egy szakaszt is elolvasson belőle. Annyi igazságérzet mindenkiben van, hogy a Milhoffer könyvéről olyat komolyan nem írhat. A jóindulat sokat menthet, de az igazsággal szemben el kell némulnia. A tudomány igaza Milhoffer ellen van.

G. A.

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI TÁRSASÁG.

Lőw Lórántnak a Társaságban február hó 17-én *Természet és társadalom* cím alatt tartott előadásához érdekes vita fűződött, a melyet a következőkben ismertetünk.*

I. Vitaülés 1905 február 24-én.

Az első fölszólaló, *Tegze Gyula* szerint a társadalom jelenségei épp úgy természettörvények uralma alatt állanak, miként a természet tünetenyei. A pszichikai törvények különböznek ugyan a fizikaiaktól, de az okság elve azokra is áll. Hogy ennek daczára amazoknál értékítéletek is fellépnek — a minthogy a gondolkodás eredményét, bár az szükségszerűleg jött létre, helytelenek deklaráljuk — e tények maguk is törvényszerűleg hatóan a természettörvények szükségszerűségét nem alterálják, legfeljebb a jelenségeket komplikálják, a tényezők számát szaporítják.

Ennek megfelelőleg a társadalmi jelenségek tekintetében is létezik egy feltétlenséget, szükségszerűséget hirdető tudomány, mint a minőknek a természettudományokat tekinteni szoktuk. E mellett azután konstruálható egy normatív tan, mely a cselekvések czélját, a társadalmi jelenségek rendeltetését állapítaná meg, megmondaná minek kell lenni, mi történjék, mi helyes és mi helytelen s a mely a társadalmi jelenségek szükségszerűsége mellett is (mint azt előbb a gondolatnál láttuk) alkalmazást találhatna.

E tanra azonban a természettudományok módszere, az induktív, előadó úr szerint alkalmazható nem lenne.

E tekintetben a tisztelt előadó úrnak teljesen igaza van; de az ez értelemben, tehát normatív tan értelmében vett szociológia nem is tudomány, mert azt, hogy minek kell lenni, ezen az alapon szükségszerűleg megállapítani nem lehet. Azt, hogy mi van, esetleg mi lesz, természettudományilag be tudjuk bizonyítani, úgy hogy azt mindenkinek el kell fogadnia. De hogy mit tegyünk, hogy mi bizonyos cselekvés tekintetében a helyes, hogy minő czélok felé törekedjünk:

Sajnálattunkra az alábbi kivonatból több felszólaló beszéde kimaradt, minthogy a gyorsírói feljegyzéseket ismételt felhívásra sem küldték vissza.

ezt tudományosan bebizonyítani nem lehet. Annak megállapítása, hogy minő célokat tűzzünk ki, lehet tárgya a hitnek, a dogmának, de tudomány tárgya semmi körülmények közt nem!

Ha azonban a célokat kitűztük, ha bizonyos célok tekintetében megállapodásra jutottunk, akkor tudományt mi alkothatunk. A logika kezünkbe adja amaz eszközöket, melyekkel a kitűzött célt elérhetjük. Szóló is azt hiszi: a jövő a szerint fog kialakulni, a minő célokat kitűzünk. Ha megállapítjuk, hogy az emberek valamely időben minő célokat tűztek ki, azt is megállapíthatjuk, milyen lesz a jövőendő, miként fog kialakulni a társadalom s milyen lesz a történelem menete. Annak meghatározása, hogy az egyesek minő célokat tűztek ki és minő lesz a jövőendő, tehát tudomány tárgyát igenis képezheti; de nem annak megállapítása, hogy az a jövő helyes-e, erkölcsös-e, megfelelő-e? E tekintetben ellentétes felfogások lehetnek, a szerint, a mint értelmünknek megfelelőleg az eseményeket erkölcsösöknek, illetve erkölcsteleneknek deklaráljuk.

Jacobi Olivér az előtte szólott t. felszólaló úr szavaira kíván mindenekelőtt reflektálni. Azt hiszi, ő némileg félreértette azt a felfogást, melyet a Stammler-féle teleologia alapján az előadó úr kifejtett. Ez a teleologia éppen avval foglalkozik, hogy lehet-e és hogyan tudományosan igazolni egy végcél: meggyőzhetjük-e egymást tudományos alapon arról, hogy valamely végezel helyes vagy helytelen?

Nem elég tehát Stammler megczáfolására azt állítani, hogy a végezel igazolása ki van zárva, hanem kutatni és bírálni kell azt a módszert, melylyel ő az általa felállított végcél igazolni igyekszik.

Az a kérdés, hogy mivel lehet a végcél helyességét igazolni, s lehet-e egyáltalán? Mert hiszen csupán egy helyes végezel lehet igazolása egyéb céloknak. Stammler elmélete szerint igaz ugyan, hogy minden célt csak egy további czéllal lehet igazolni, de a végezel ez alól kivétel. A végcél nem lehet eszköze egy további czélnak, kell, hogy önmagában találja igazolását.

A t. előtte szóló kétségbevonta, hogy ez a rendszer tudomány; azt hiszi, ha úgy, a mint Stammler felállította, meg is áll, akkor mindenesetre tudomány csak úgy, mint a kauzális természettudomány. Mert az embereknek elszört helyességi ítéleteit, melyekkel kiki a lopást, a hazugságot vagy a közönséges szükségletek kielégítésére való vágyat stb. helyesnek vagy helytelennek ítéli, ezeket az ítélet babonákat egy közös egységes szempont alá vonva rendszerré tömöríteni, egymáshoz mérni és harmóniába hozni, ez épp annyira tudomány, mint az elszört ténytapasztalatokat egységes elvek alá törvényszerűségekbe összefoglalni, miként ezt a természettudományok teszik. A helyes akarás rendszere éppen annyira lehetne tudomány, mint az igaz történések rendszere.

Azonban a végcélnek Stammler-féle igazolását meggyőzőnek nem találja. Koncedálja, hogy célrendszerek lehetségesek, s ha a

végcélban megegyeztünk, meggyőzhetjük egymást az eszközök tekintetében. Koncedálja azt is, hogy célrendszer végezel feltételezése nélkül nem képzelhető. Hogy a végcél logikai posztulátum, azt elfogadja. De azzal, hogy egy végcél feltételezünk, gondolkodásunkat teljesen megnyugtatójuk, s azt, hogy a végcél bármiképpen meghatározni lehessen, nem ismeri el. Formális nem lehet a keresett végezel, mert nem gondolható el, hogyan legyen egy tisztán *formális* végcél ítéletek *tartalmának* igazolása, hiszen a formális végcél épp úgy szolgálhat a-nak, mint non-a-nak az igazolására. El kell ismernünk, hogy kell végcélnek lenni, azonban ezt meghatározni formailag lehet ugyan, de célra nem vezető, tartalmilag pedig nem lehet. Ezért vélekedésem szerint az az egész gondolatrendszer, melyet Stammler felállított, s melynek fundamentuma a merőben formális helyes végezel, önmagában megdől.

A Stammler-féle elmélet egy szempontból igazságtalan a teleológiával szemben. Midőn azt vitatja, hogy a szociológiának mint természettudománynak nincs jogosultsága, mert a társadalom maga a tapasztalás tárgyát nem képezi, nem természeti jelenség, vele tehát a természettudomány nem foglalkozhatik. Ha az embert, mondja a t. előadó, a biológia, fiziológia, pszichológia stb. által teljesen megismertem, akkor külön társadalomtudományra szükség nincs, az tárgyaltan, mert külön társadalmi történet nincs, az összes emberi történetek pedig meg lesznek magyarázva. Ezen állásponthez képest kauzális szociológiának semmi értelme sincsen, ellenben itt van a telos, az speciálisan társadalmi probléma, az sehol máshol elő nem fordul, az akaratok tartalmi megítélése, ez az igazi szociológia.

Szólok véleménye szerint ez a felfogás téves. Nézzük, lehet-e természettudománynak tárgya az, a mit nem tapasztalunk (nem is foglalkozva az organikus iskolával, mely a társadalmat mint külön létező tényét tapasztalja). Itt van a kémia, mely tárgyaltan volna, ha az összes anorganikus és organikus testek összes tulajdonságait ismernők, ezeknek egymáshoz való viszonyát külön nem tapasztaljuk, tapasztalásunk tárgya valóban csak az egyes testeknek magatartása bizonyos körülmények között, mégis lehetséges és létezik egy külön kémiai tudomány, mely a testek tulajdonságainak egy bizonyos körét mint önálló tudomány tanulmányozza, csoportosítja és törvényekbe foglalja. Épp úgy nincs akadálya annak sem, hogy az emberi tények bizonyos csoportját külön tudományyá tömörítsük.

Viszont pedig, ha a tudományok elkülönzését oly szigorú mértékkel mérjük, akkor meg a Stammler-féle szociológiának sincs jogosultsága. Mert hiszen nomológiai szempontból a társadalom szintén nem külön jelenség, hanem azon emberi akaratok, melyek a társadalomra vonatkoznak szintén csak emberi akaratok, s az emberi akarás tudománya, illetőleg teleológiája: az ethika magában foglalja a társadalomra vonatkozó emberi akarásokat is. A társadalom teleológiái

szempontból és a társadalom kauzálitási szempontból éppoly kevésbé vagy éppannyira képezhetik tárgyát önálló tudományoknak.

Jóllehet tehát szóló igazat ad Stammlernek abban, hogy a szociológia azon az úton, melyen halad, kevés kilátással bír eredményekre, minek legjobb bizonytsága az, hogy bár a szociológia az utóbbi évtized divattudománya volt, a legnagyobb általánosságokon túl még nem jutott: jóllehet elismeri, hogy a biológia és pszichológia ismerete nélkül kauzális indukciót a társadalomra nézve felállítani nem lehet, hogy a szociológia ma még általános monisztikus meggyőződés hangoztatásán és némely előítélet lerombolásán kívül tudományos eredményeket felmutatni nem képes, ebből nem következik az, hogy a szociológia jogosulatlan vagy lehetetlen mint tudomány. Nem kevésbé és nem inkább az mint a szociális teleológia. Ez sem képes eredményeket felmutatni, mert előfeltétele a szociológia kiépítése, hiszen még ha a végcél szempontjából is akar véleményt mondani arra, hogy adott esetben mi a helyes, ismernie kell a tényeket, diagnosztizálni kell a létező erőket, szóval bírnia kell a teljes szociológiát, hogy ítélkezhesen. Az egész kauzális szociológia szükséges ahhoz, hogy a helyesnek elismert célra vezető helyes eszközt megállapíthassuk. Vagyis még kivihetősége esetén is prius a szociológia és azután következik csak a teleológia.

Felszólalását avval zárja, a mit ezelőtt két évvel e helyen a teleológiáról elmondott. A teleológia hármast tűzött maga elé: megdönteni, hogy a szociológia a társadalom tudománya lehet; kimutatni, hogy a teleológia az igazi társadalmi tudomány; és meggyőzni a deduktív abszolút teleológia lehetőségéről. Azt hiszem ma is, hogy mindebben kudarcot vallott a Stammler-féle elmélet. A szociológia éppen olyan lehetőség, mint a teleológia, nem helyettesítheti az utóbbi a szociológiát, mert egészen más síkban fekszik, s nem dől meg minden kauzális szociológia azon érvek által, melyekkel Stammler a materialistische Geschichtsauffassung-ot igen helyesen támadja meg. Maga a deduktív teleológia pedig sem formális végcéljal, sem tiszta deduktív módszerrel meg nem állhat s így Stammler elmélete önmagában összedől.

Dr. Kármán Mór véleménye szerint a vitának az a célja, hogy a nézetek egymás mellé állítása útján olynemű megállapodás jöhessen létre, mely esetleg arra is alkalmas, hogy a társadalomtudomány feladata tekintetében az azzal foglalkozóknak későbbi tevékenységére is némi útmutatással szolgáljon.

Legfontosabb észrevétele az előadó fejtegetésre vonatkozólag a következő: hibásnak tartja az előadó azon kiinduló pontját, melyben a társadalom- és a természettudományt úgy állította szembe, mintha módszerek tekintetében kellene köztük különbséget tenni. Minden tudománynak csak ugyanazon, egy módszere lehet: a tudományos módszer; az egyes tudományok abban különböznek egymástól, hogy

e módszert más és más *tárgykörre* alkalmazzák és más és más eszközöket használnak; módszer tekintetében nincs különbség természettudomány és más tudományok közt sem. Kant nagy érdemei folytán éppen a tudományos módszer megállapítását illetően — ma *minden* tudományos irány, egyformán kantianus, éppúgy, mint az ókorban minden filozófiai iskola tulajdonképen szokratikusok voltak. Kant első kritikai művében a természettudományokat tartotta szem előtt, azzal a kérdéssel foglalkozott, mi adja meg a tudománynak valódi *tudományoságukat*: értve ez alatt *egyetemes* és *szükségképeni értéküket*. E kérdés megvilágítása után egyéb kritikai műveiben annak megállapítására törekedett, miként lehet más, főleg az erkölcsi élet körében is biztosítani a tudományos pontosságot, az igazságok egyetemességét és szükségképen kötelező értékét. Tehát az erkölcsi igazságok kifejtésében neki a természettudományok eljárása szolgál például, nem valamely ettől eltérő, külön módszer.

A tudományos módszer azonossága a tudományok közös céljából következik. Minden tudomány tapasztalataink oly módon való felvilágosítására, szervezésére, átalakítására törekszik, hogy a meggyőződések oly összegét alkossa meg, mely mindenkire nézve egyaránt kötelező. Tudományunk csak arról lehet, a miről tapasztalataink vannak, azonban a tapasztalat mindig csak egynek tapasztalata, tarka és változatos s azért, ha meg akarjuk egymást érteni, igyekeznünk kell bizonyos egyetemes értékű megállapodásokra. Erre törekszik a tudomány. Célja, hogy azon közösségben, melyben élünk, legyen ismeretünknek biztos, mindnyájunkra nézve egyaránt kötelező alapja. A tudomány azonban e közösségnek korántsem egyedüli, nem is legnagyobb feladata, sőt a közös meggyőződés létrehozásának szűkebb körében is vannak a tudományos feladaton kívül más feladatok. A tudóssal vetekedik a költő — hasonlítsuk össze Spencer és Tolstói munkásságát — és a vallásalapító.

A tudós munkára nézve — minden tudomány körében — a *logika* irányadó, mindenekelőtt az *általános logika*, de e mellett minden tudománynak szüksége van egy sajátos, a maga szűkebb tapasztalati körére alkalmazható, *külön logikára* is.

Nem szabad tehát ellentétbe állítani a társadalomtudományt a természettudományokkal, mint valami egészen külön álló, a gondolkozás közös módszereit nem alkalmazó tudományt. Az egyes tudományok elkülönítésének alapja az, hogy azon tapasztalatok körében, melyeknek rendezése az illető tudomány feladata, vannak oly tények, melyek a többi tudomány eszközeivel nem világosíthatók fel. A társadalomtudomány elkülönítésének alapját azon kérdés alkotja, vannak-e tapasztalati körében oly tények, melyek a természettudomány eszközeivel fel nem világosíthatók?

Minden természettudós a tények azon csoportját, melylyel foglalkozik a *matematika* eszközeivel, az *analysis*, *geometria* és *kinematika*

fogalmainak segélyével dolgozza fel. Az analysis és geometria tárgyát nem tények alkotják, hanem képzeleti, gondolati dolgok, minő a szám és a végtelennek feltételezett tér, a mechanika tárgyát nem tapasztalt, hanem oly mozgások, melyek sohasem történnek ugyan meg, de alkalmasak a valóban létező mozgások leírására; ezen gondolati eszközökkel igyekeznek a természettudós a tények feldolgozására. Kétségtelenül vannak azonban matematikailag fel nem dolgozható tények is, a mi nem áll ellentétben azzal, hogy a matematikai igazságok a tények e körében sem, vesztik el érvényüket; érvényesek, azonban nem elégségesek a tények, a tapasztalatok teljes megvilágítására.

Nagyon régi megkülönböztetés az, hogy vannak tények, melyeket nem mi magunk alkotunk, melyek nem tőlünk függnek s viszont mások, melyeket úgy tekintünk, mint emberi szándékok, akaratok elhatározások alkotásait. Példa erre a nyelv, melynek vannak ugyan nem tőlünk függő, természeti alapjai, de az egy nyelv, melyen beszélünk, határozottan sok tudatos ággal van alakítva, (grammatikusok, írók, gyermeknyelv) emberi alkotás. Emberi alkotások a szerszámok, a művészet remekei is mind. Emberi alkotás általában a társadalom is, a legkisebb körtől a legmagasabbig. Ezeket az emberi alkotásokat meg kell különböztetni mindazon tényéktől, melyek nem emberi alkotások, melyeket a középkori halandó hívő lélekkel Isten alkotásának mondott, melyeknek összességét ma úgy tekintjük, mint a természet rendjét. Sokrates feleslegesnek mondotta a csillagok járásával való foglalkozást, mert annak igazítása nincs ránk bízva, míg az emberi ügyek helyes intézése ránk vár. A természettudomány — így mondhatnók e szerint — oly tényekkel foglalkozik, melyek nincsenek emberekre bízva, de bizony vannak ezenfelül tapasztalati körök, melyeknek létezése, emberek elhatározásától függ. Ez utóbbiaknak tudományos megértésére más eszközökre van szüksége az emberi gondolkodásnak, mint a melyeket a természettudomány alkalmaz s melyeket főképen a matematika nyújt.

Igaza van tehát annyiban Stammlernek, hogy a társadalomtudomány terén más segítségre van szükségünk, mint a természettudományok körében, de a mely épp úgy segítene bennünket, mint a természettudóst segíti a matematika. Az emberi alkotásokkal foglalkozó tudománykört nem nevezné a társadalmi, hanem a történeti tudományok körének. Története ugyanis csak az embernek van. A természetnek nincs története, mert igazi története csak annak lehet, a ki tud róla. Történet csupán az, a mi szándékos munkásság eredménye. A történelmi tényeket épp azért az jellemzi, a természet tényeivel szemben, hogy *mérlegeljük, megítéljük* őket, a mit sohasem teszünk a természeti tényekkel, — ez utóbbiakat csupán *mérjük*. A történeti tények tudományos felvilágosítására szükségünk van tehát oly tudományokra, melyek az ítékezésben épp úgy vezetnek,

mint a matematika a természettudományi mérésekben. A természettudomány is csak akkor lett tudományyá, midőn a matematika eszközeivel fogalmazhatta jelenségeinek összefüggését és törvényszerű kapcsolatait. A történeti tudományoknak ily segédeszközei lehetnek: a logika, esztétika, az ethika, egyszóval *dialektikus tudományok*. Ezek segítenek bennünket a történeti tények értékek szerinti csoportosításában, alakulásuk fejlődésszerű magyarázatában. Tudnunk kell pl. a társadalom tényeit áttekinthetővé tenni, valamely értéksor szerint, úgy mint pl. a kémia azáltal, hogy atomsúlyok szerint rendezte az elemek sorát, oly áttekintést nyújtott róluk, mely tulajdonságaik törvényszerű összefüggéseinek megértését előkészíti. Ily rend megalkotásában segíthet a társadalmi tények körében az *ethika*.

A természettudományok főeszköze, a matematika. Csakis alapfogalmait nyeri a tapasztalattól, egész rendszere emberi alkotás: oly feltevésekből indul ugyanis ki, a melyek bár tapasztalaton alapulnak, magok sohasem tapasztalhatók. A matematika után a természettudományoknak oly csoportja jó, a mely nem foglalkozik még a tárgyakkal, hanem csupán a tárgyakon előforduló azon egyszerű *tüneményekkel*, melyeknek tényezői közt bizonyos kapcsolatot lehet megállapítani. E tanulmányok: a fizika, kémia, fiziológia s ezek segélyével mehet csak át a természettudomány a tulajdonképeni tárgyak, a föld, ásványok és növények, csillagok tanulmányozására. Hasonlóképen a filológia, szociológia s mindazon tudományok, melyek emberi alkotásokkal foglalkoznak, szintén rászorulnak a tudományok egész sorozatára. Mindenekelőtt szükségök van a matematikának megfelelő dialektikus, mértékadó tudományokra, melyek azonban még mai napig igen kezdetleges állapotban vannak; azután szükségük van oly tudomány-sorra, mely a tüneményekkel foglalkozik. E tudománysor megfelelné a fizikai tudományok sorának, de ma még ez is kezdetleges állapotban van, éppen azért, mert segédeszközei hiányoznak: logikai, ethikai, esztétikai alapjai. Csak e tudományszakok után fognak valamiképen felvirágozhatni azok a tudományok, melyek a történeti élet konkrét tényeivel foglalkoznak, köztük a társas élet, a társas alakulás tudománya, a *szociológia*.

A szociológia ugyanis konkrét tapasztalati tények tudománya; Spencer és Comte ugyan nem tekintették annak, hanem azt hitték, hogy itt csak folyamatokról van szó bonyolultabb folyamatokról, mint a minőkkel a természettudomány foglalkozik. Mindkettő kapcsolatba hozta vele mégis az etikát. Comtenál ez benne foglaltatik magában a szociológiában, Spencernél pedig valami eschatologikus, a dolgok végére vonatkozó tudomány, melynek azt kellene felvilágosítania, milyen lesz majd egyszer a társadalmi élet fejlődésének *vége*? Szép dolog ugyan, mindenenk végét tudni, de ez nem feladata a tudománynak. A tudomány feladata a *tények megértése*, a *tények megítélése*, ha ethikának nem végcélt kell kitűznie, hanem meg kell világítania, miért

ítélkeznek az emberek különböző időben különbözőképen; mi az erkölcsi ítéletek összességének alapja és rendszere? Nem szabad azt mondanunk, hogy az emberiség éppen csak fejlődésének végpontján erkölcsös, előbb pedig fogyatékos erkölcsű. Az erkölcs maga emberi alkotás, erkölcsös a maga módja szerint minden embercsoport. Igazolni minden erkölcsi ítéletet, megérteni az ítékezésnek összes módjait, úgy mérlegelni őket, a hogy kémikus méri az alkotó elemeket, ebben segíthet az ethika.

Míg ez nem segít, addig úgy dolgozunk a társadalmi tudományok körében, a hogy a kémia terén az alchimisták. Egész Lavoisier koráig akadtak ugyan értékes vegyületekre, egyes gyógyszerekre is, az ipar terén sokat elértek, de mindezt tapogatódzva, a tudomány felvirágoztatása nélkül. Míg az ethika segítségére nem jó, addig a társadalomtudomány és a politikusok munkássága is olyan, mint az alchimia volt.

Azonban a tudományok fejlődnek a maguk módja szerint. A gyakorlati szükségek sürgető követelése nem várhatják meg, míg a tudós kutatás a végére jut és abban igazat kell adni az előadónak, hogy a társadalomtudománynak szüksége van olyan alapvető tanra, mely az erkölcsi életet megvilágítja. Csakhogy ennek nem szabad, mint ő hinni hajlandó, valamely végleges állapot rajzának lenni, hanem oly tannak, mely minden idők és minden népek társadalmát méltatni és megértetni segít.

II. Vitaülés 1905 márczius 3-án.

Méray-Horváth Károly a vitát azon ponton kívánja felvenni a hol ama nyilatkozat tétetett, hogy organikus szociológiáról ne is beszéljünk s a vita éle tulajdonképen ezen van, mert a természet-tudományi módszer képviselője éppen az organikus szociológia. Világunk minden ízében organikus élet s mind az, a mi történik, valamely organikus életműködés produktuma. A társadalmi életnek nincs zuga, a mely izolálható volna az emberek organikus életétől; az ember maga is utolsó ízéig organikus élet. A mikor ilyen világban élünk, akkor azt mondani: beszéljünk észről, belátásról, czélokról, csupán arról ne, a mi az egész társadalmi egybealakulást legelső sorban alkotja: organikus életről ne beszéljünk? ezt egy kissé merész kiindulásnak tartaná. Azt kell hinnie, hogy azok, a kik az organikus szociológiával ilyen merev ellentétbe helyezkednek, azt vélik, hogy az organikus élet, melynek részesei csak valami mellékes accessorius jelenség mindabban, a mi történik. A mely pillanatban mutatnak az urak az életben, társadalmi egybealakulásunkban egy olyan pontot, a hol nem organikus életműködésnek eredményét, nem azok által létrejött dolgokat találunk, akkor lehet kirekeszteni azt, hogy organikus szempontból nézzük a dolgokat. Tudunk a teremtés hosszú soráról, melyben az élet igen primitív fokon kezdődött, a mely fokról-fokra növekedett, gyarapodott, bonyolultabb lett s előállottak a mind

bonyolultabb organizmusok, míg végre az ember, egy olyan természeti formában, a melyet bizonyára nem emberi ész és belátás intézett. Azt hiszi az illető úr, a ki az organikus szociológiáról tudni sem akart, hogy a teremtés akkor azt mondta az emberi belátásnak: én csináltam eddig, no, most már csináld te tovább, a te eszed, a te belátásod szerint. Ezt kell feltételeznünk, ha attól a pillanattól, a mikor az ember megjelent a földön, valami más rendüségét akarunk látni, mint a természet azon munkáját, a mely addig folyt.

Ha az emberi akarást és belátást, gondolkozást tesszük tengelyévé annak a világnak, mely az emberrel kezdődik, akkor feltétlenül fel kellene lelnünk annak nyomát egy olyan dologban, a melyben az emberi ész, belátás és gondolkozás a legfeltétlenebbül kell, hogy megnyilvánuljon: a nyelvnek keletkezésénél. Ki kellene mutathatni azt, hogy a mikor a nyelv keletkezett, valami belátás, valami észbeli munka, valami előre meghatározott cél szerint keletkezett. Feltétlenül érvényesülni kellene annak, hogy az ember cél tudatosan, szándékosan, valami helyeset keresve jutott egy-egy szó alakuláshoz. De a nyelvtudományok mai természettudományi státusza éppen azt mutatja, hogy azon szavak, a melyeknek történetét követni tudjuk, azt igazolják, hogy nem szándékos szószerkesztés forog fenn, hanem azok tisztán fiziológiai munkának eredményei, s a gondolat képe a szó öntudatlan, ösztönszerű dolog. Tehát ez is organikus.

Annak, a ki azt mondja, hogy organikus szociológiáról ne is beszéljünk, szóló figyelmébe ajánlja az embriológiát, a mely egykor hasonlatos állapotban volt, mint ma az organikus szociológia. Volt idő, a mikor az embriológia azt a homunkulust egész antropomorf alakban képzelte; azt képzelte, hogy a homunkulus emberi formában kezdi meg növekedését. Ez a legnagyobb mértékben helytelen gondolkozás volt. Mégis azt mondani, hogy embriológiáról ne is beszéljünk, furcsa lenne.

Így volt az organikus szociológia íze. Fel akarták a társadalmuk antropomorf tulajdonságokkal ruházni, hogy van ilyen és olyan szerve emberi munkára. Ez abszurdum. De ez nem jogosít fel bennünket arra, hogy egy olyan életre vonatkozólag, a mely minden ízében organikus élet, azt mondjuk, hogy az organikus szociológia tarthatatlan. Lehet, hogy az az organikus szociológia, a mely önk előtt lebeg, teljesen tarthatatlan, de keresni törvényszerűségeket másutt mint a természetben, ennek az életnek az organikus természetében nem lehet.

Azt mondotta az előadó úr, hogy a legfontosabb dolgok egyikének tartja a módszertani kérdést, hogy természettudományi módszerrel kezelendő-e egyáltalán a szociológia vagy sem. Ezt a módszerkérdést a legfontosabbnak tarja szóló is, főleg ma, mert ha mi előbb-utóbb túl nem esünk ezen a kérdésen, akkor minduntalan beleesünk a természet rendjén kívül eső dolgok logikájába. Az egész középkornak eszmélődése abban az irányban mozgott, hogy magyarázza a tüne-

ményeket a természeti renden kívül, belehelyezett ideológiai elemeket és azok szerint akarta megoldani a dolgokat. Már most az, hogy a középkor erkölcsi alapelveket helyezett oda, erkölcsi kérdéseket vetett fel, azt kérdezte, erkölcsös-e, istenes-e valami, és a szerint kell alakítani a világot, vagy pedig, hogy helyességi fogalmakat állítunk be ezek helyett, az meglehetősen irreleváns dolog.

A természettudományi módszerrel szemben állítatik fel ama nem természettudományi módszer, hogy mi irányítjuk az életet a szerint, hogy mi a helyes. Nem veszik önök észre, hogy miféle rövid okoskodás van abban, ha mi célokat akarunk kitűzni egy folyamat elé, a mely százezerévek óta folyik, célokat akarunk kitűzni, helyességi okoskodások alapján a szerint, a mit mi belátunk mai életünk értelmi fegyverzetével? Mikor ez a mai idő igazán oly arasznyi abban a végtelen múltban, a mely mögöttünk van és azzal szemben, a mi még jön! Egy kis elbizakodottság kellene hozzá a mi helyességi fogalmainkat tenni ilyen folyamat megítélésének alapjául. A különböző társadalmakban, a múltban azt látjuk, hogy helyesnek tartottak oly dolgokat, a miket mi helytelennek mondunk és viszont helytelenítettek olyanokat, a miket ma mi helyesnek tartunk. Hát kérem, nem lehetnek megingathatatlan alapjai egy tudománynak, oly dolgok, a melyek csak ilyen ad hoc igazságok és gerincze a szociológiának az ilyenekkel való okoskodás nem lehet. Ha mi a helyességi elvek szerint gondolkodunk, nem annyit jelent-e ez, hogy formális kritikát kellene gyakorolni azok felett is, a mik a lefolyt évtizedredek alatt történtek, s fel kellene vetni a kérdést, helyesen történt-e ez, meg ez, vagy sem, szóval felülbíráljuk a teremtést? Sőt odáig kell ezt vinni, hogy ha olyasvalamit fedezünk fel abban a folyamatban, a mely lefolyt, a mi nézetünk szerint helytelen: akkor azt kellene mondanunk: valami számaráságot csinált ott a teremtés és mi azt másképp csináltuk volna.

Ott van egy sajtósákos korszak, a középkor. Tudjuk, épp az ellenkezője történt benne annak, a mit mi ma okosnak, helyesnek, célszerűnek gondolunk. Minden, a mit középkorinak mondunk, úgy áll velünk szemben, mint valami helytelen dolog. Bizonyára, ha jelen lett volna az a szociológiai iskola, a mely olyan nyilatkozatokat mert tenni, hogy az emberi belátás a vezérlője a világ dolgainak, — bizonyosan másképp igazította volna az egész középkort. Koncedálom, hogy mai helyességi elveinkkel ellenkező dolgok folytak a középkorban, azonban mégis meg kell látnunk, hogy ott ezeréves folyamat van, a mely — hacsak nem volt a teremtéstől valami réműletes nagy ostobaság — tökéletesen felforgatja mindazon helyességi elveinket, a melyekkel ma bírunk.

A helyességi elv szerint az embernek helyes, célszerű életműködése az, hogy dolgozzék, mert hiszen mindaz, a mi a civilizációval kifejldött, a mi ma büszkeségünk mint civilizált embereknek,

a dolgozásnak eredménye. És a mikor mindenütt, a hol civilizáció volt, az ember dolgozott és dolgozni iparkodott, mert hiszen ez a helyes, normális funkciója az emberi életnek, akkor egyszerre sajátos dolog jelentkezik: az, hogy ezt a mindenütt helyesnek mutatkozó, mondjuk, abszolút helyes elvet — hogy az embernek dolgoznia kell — ezt az elvet valami megzavarja, megingatja a kereszténység keletkezésével. A kereszténység avval indul meg, maga Jézus Krisztus hirdeti s a kereszténységnek akárhány erkölcsi axiómája azt fejezi ki képekben, hogy: ne dolgozzunk! Mindezek az eszmék teljes ellentétét hirdetik vallás alapjában annak, a mit mi ma helyesnek gondolunk és a mi czélszerűségi elveinknek úgyszólván kardinális részét képezi. Mikor az ilyesmi vallási erővel tud fellépni, mikor ez egész korszakokat egész ezer évre magával ragad, akkor igazán bajos okoskodni avval, hogy az ember, az emberiség akkor, a mikor teendőit kutatja, a szerint indulna, a szerint kutatna vagy legalább az volna a vezérlő motívuma, hogy mit lát helyesnek, bölcseségnek. A bölcsesség egyik időben ez, más időben más. Ez a szociológiának alapja nem lehet, hanem igen is ott kell keresni a szociológia alapjait, a hol megtalálhatjuk mindenféle jelenségnek, még olyan jelenségnek is, mint a kereszténység keletkezése, organikus okait, azon okait, a melyek azokat a jelenségeket előidézték és előidézték azt, hogy az emberiség akkor ilyen módon gondolkozott.

Csak közbevetve említem fel, hogy az u. n. történeti materializmus a mely abból keletkezett, hogy felismerték, hogy tényleg nem fedi az emberi belátásnak teóriája azokat a jelenségeket, a melyekkel találkozunk és a környező körülményeknek befolyása a nagy tényező. Ez már abban az irányban való lépés, hogy igenis van valami, a mi befolyásoltatik. Mi az a valami? Élet. Organikus valami.

A történelmi materializmussal már átmeneti dolgokkal állunk szemben; de itt megállani nem szabad, a míg meg nem határozzuk, hogy az élő világ az emberek tömege és produktuma nem tartozhat másüvé, mint az organikus élet rendjébe.

Itt az ideje annak, hogy a természet összes jelenségeinek terén más módszert, mint természettudományit ne használjunk, mert más módszerrel beleesünk azon világba, melybe már annyiszor jutott az emberi ész, az előítéletek, babonák és tudatlanságok világába.

De ne nézzük a természettudományt mint valami játékot és ne keressük az organizmuson, mint egy babán, hol van a keze, a lába. El kell merülni a törvényszerű összefüggésekbe, a melyek az egyes folyamatoknál kideríthetők. Igaz, hogy ha mi a szociológiát mint tudományt kezeljük, akkor elesünk attól, hogy holmi emberboldogítási szociológiai recepteket gyárthassunk, hogy foglalkozunk avval, mi az, a mit alakítani kell, hogy az emberiség boldogabb legyen, mint ma és meg kell elégednünk azzal, hogy csak meghatározunk bizonyos folyamatokat, épp úgy, mint az orvosi tudomány. A mely szintén azon

igyekszik, hogy a folyamatok természetével tisztában legyen, akár tetszenek azok helyesnek, akár nem. Ebből a társadalomnak az lesz a haszna, mint az orvostudományétól: világos megismerést nyerünk, tudunk igazodni azokhoz a dolgokhoz, a melyek természeti folyamatok. A míg felvethető a kérdés: organikus szociológiáról beszéljünk-e? Addig egyáltalában nincs is tudományos alapon az egész szociológia, a melyről az urak itt beszélnek.

Dr. Kármán Mór hivatkozik rá, hogy már múlt alkalommal épp abból indult ki, hogy tulajdonképen csak *egy* tudományos eljárás van, melyet a logika szabályoz. Logika alatt azonban többet ért, mint az agy, vagy helyesebben az elme ökonómiáját. A tudománynak sokkal nagyobb feladata van, mint tisztán a gondolkodás menetét megkönnyíteni. Igaz ugyan, hogy az ember törekszik a gondolkodás ökonómiájára — ökonómia alatt nem kényelmet értve — de e cél nemcsak a tudomány szolgálja. Az a költő, a ki saját életének eseményeiről mindent lehámoz, a mi nagyon is személyes ő költeményeiben lelki tapasztalatainak csupán legjelentősebb elemeit adja elő, a végből, hogy másból hasonló érzelmeket csaljon ki, analóg dolgot végez, mint a tudós, a ki a tapasztalatok útvesztőjéből kiemeli a lényeges elemet, és azt szervezve, átalakítva, másokat is képessé tesz arra, hogy könnyebben gondolhassák át a dolgot. Az ökonómiára való törekvés tehát nem a tudomány sajátos vonása, hanem oly általános vonása a lelki életnek, a mely minden alkotásában nyilvánul.

Azonban az ökonómia szempontján kívül egy más, fontosabb cél is vezeti az embert, nemcsak a tudomány terén, hanem általában mindenütt, a hol szót használunk, költészetben és vallásos hirdetésben egyaránt: közös művek teremtése, közös meggyőződések alkotása. A tudós e cél által szolgálja, hogy tapasztalatait, melyek *mindig személyesek*, általános érvényű igazságokká dolgozza fel. Azonban nemcsak a tudás haladt a logika haladásával, hanem a tudás haladása is világosabbá tette a logika törvényeit. Személyes tapasztalatokat úgy dolgozni át, hogy az egyes ember tapasztalata mindenki meggyőzésévé lehessen, ennek az eljárásnak, bár logikai jellege mindig ugyanaz, módosulnia és alakulnia kell a tapasztalat sajátossága szerint.

Az előző felszólaló kifogásolta a tapasztalati körök elválasztását. A ki mint ő természet alatt egyszerűen *mindent* ért, annak a társadalom is természeti jelenség. A természeti tényeknek azonban jellemző vonása, hogy a természettudós az 6 körébe eső tapasztalatok feldolgozásánál lehetőleg kizár minden kvalitatív, minőségszerű jegyet. A szint a különböző sugaraknak megfelelő különböző rezgés számokkal, a hangok harmóniáját a hangrezgések bizonyos egyszerű számarányával jellemzi. Minden kvalitatív különbséget kvantitatív különbséggel akar helyettesíteni és mondhatnók, hogy valamely tudomány annyiban természettudomány, a mennyiben mellőzi a kvalitatív különbségeket és azokat a különbségeket emeli ki, a melyek *számban* kifejezhetők, vagy

térben ábrázolhatók. A természettudománynak ezen eljárási módjával sok mindent sikerült megmagyarázni, sőt azt mondhatnák ez eddigelé az egyetlen tudomány, a mely tényleg segítségére van az embernek, bár nem avval, a mire egyes természettudósok súlyt helyeznek, hogy t. i. képesek megmondani, mi fog történni („savoir c'est prévoir”). Mít mondhat meg előre a természettudomány? Hogy vannak állandó kvantitatív viszonyok, melyek most is, a múltban és a jövőben is azonosak, tehát bizonyos tüneményekről, melyek épp ezen kvantitatív relációkkal határozhatók meg, meg tudjuk mondani, hogy mindig így fognak lefolyni. Ezzel megtanuljuk *számba venni* azt, a mi állandó a világon. De nem tanít meg a természettudomány semminemű más tekintetben a jövőendő látásra. Lehet-e ez egyáltalán *tudomány* célja?

De ha kvantitatív reláció kiemelésével a természettudomány terén sem értethetünk meg mindent, semmi esetre sem lehetséges ez a történeti tudományokban. Ezek szintén tapasztalatok feldolgozásával foglalkoznak, melyeknek megértésére azonban nem szabad és nem lehet mellőznünk, mily szoros kapcsolatban vannak kvalitatív tényekkel. Kétségtelen, hogy bizonyos vonatkozásokban a szám alkalmazható lesz (pl. az emberek szaporodása, halálozása). Nem szabad azonban elfelednünk, hogy midőn így mérlegeljük őket, elhagyunk mindent, a mi kvalitatív.

Az emberi cselekvések minden terén szükségünk van más, mint matematikai eszközökre, szóval *mérhető* jelenségeken kívül fordulnak elő olyanok is, melyeket nem mérünk, hanem *méltatunk* kell. Maga a tudomány is emberi munka, s ha arra törekszünk, hogy fogalmai között ellenmondás ne legyen, ez már tisztán kvalitatív tulajdonságok figyelembevételét követeli. A tudós munkásságnak tehát szüksége van a *mértékadó logikára*, a természettudományi munkásságnak is, hogy tapasztalatait úgy fogalmazhassa, hogy kvantitatív relációik megállapítása által matematikai, mérő eljárások segélyével felvilágosíthatók legyenek. Szükséges eleme a logika a költő munkásságának is.

Az a felfogás, mely a társadalmat organizmusnak tekinti, némileg úgy tünteti fel a társadalmi élet jelenségeit, mintha a természettudomány eszközeivel megérthető lenne. A társadalom egyes tagjai kétségtelenül organizmusok, de az egész társadalmat organizmusnak nevezni a szónak rendkívüli túlhajtása volna. Az organizmus előre meghatározott módon fejlődik ki, (embriológia) növekszik, megállapodik és végül meghal. A társadalmon ezen jelenségeket nem észleljük. Itt nem organizmusról, hanem organizációról, nem szervezetről, hanem szervezkedésről kell beszélnünk. A kvalitatív különbségek oly sokféleségével van dolgunk, melyet nem hagyhatunk figyelmen kívül a jelenségek megértetésénél. Lesznek itt is a természettudomány eljárásával felvilágosítandó tények, de az egész kérdés a természettudományi gondolkodás módjával nem oldható meg.

Szükség van tehát oly tudománysorra, a mely úgy segítsen bennünket a társadalmi tények megértésében, a mint segíti a természettudósokat a természeti alakulások megértésében a matematika. Ezt nevezte múlt felszólalásában dialektikai tudományoknak. Ezeknek segítségét kell felhasználni egy másik tudománysornak, a mely párhuzamosan állana a fizikával, kémiával és csak ha mindezek a tudományok bizonyos fokra emelkedtek már, akkor fogunk oly pontossággal eljárhatni a társadalomtudomány terén, a mint a természettudósok eljárnak az anorganikus és az organikus világ megértésében. Ezt megvárunk nem kell; a matematika is együtt fejlődött a fizikai kutatással. A fizikusok sem várhattak addig, a míg a matematika kész lett, ellenkezőleg a maguk problémájából nyertek útmutatást a matematika továbbfejlesztésére. így nyer impulzust az ethika a társadalomtudomány problémáinak szükségéből arra, hogy maga is fejlődjék. De ha eltekinünk minden ethikai kérdéstől, a mi arra vonatkozik, hogyan Ítélek az ember saját társadalmában és e nélkül akarjuk megérteni a társas élet jelenségeit, hacsak a természettudományok jelszavait tartjuk szem előtt — ha mellőzünk mindent, a mi nem kvantitatív és minőségi különbségeket nem akarunk tekintetbe venni — akkor törekvéseink czélt tévesztenek.

Igazat kell tehát egyrészt adnunk az előadónak abban, hogy ne csupán a természettudomány eljárását alkalmazzuk; de másrészt kifogásolnunk kell azt, hogy csak azt kérdi, mi a létesítendő és minden társadalmi alakulatot csak egy végcélhoz mér. Oly ethikára van szükségünk, mely megérteti velünk, miért tartottak valamit bizonyos időben helyesnek, a mit mi most nem tartunk annak és fordítva. Kell tudnunk valami mértéket alkalmazni *minden* erkölcsi felfogásra. Az erkölcsiség bonyodalmasán fejlődő valami, bár nem organikusan fejlődik és az emberi társadalom képe az erkölcsi életnek oly gazdag összességét tárja elénk, melyben mindennek helye van, a mi valamiképen emberek előtt igaz és helyes.